प्राचीन नेपाल

पुरातत्त्व विभागको द्वैमासिक मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या ७६ Number 76

असार—साउन २०४० June-July 1983

सम्पादक

जनकलाल शर्मा

Edited by

Janak Lal Sharma

प्रकाशक

श्री ५ को सरकार

शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग

काठमाडौं, नेपाल

Published by

The Department of Archaeology

His Majesty's Government

Kathmandu, Nepal

प्राप्ति स्थानः–
साझा प्रकाशन
पुलचोक, ललितपुर
नेपाल ।

To be had of:–
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur
Nepal.

मूल्य रु. १०।-

Price Rs. 10/-

Printed at Matribhoomi Press, Ghantaghar

प्राचीन नेपाल

संख्या ७६

असार–साउन २०४०

Ancient Nepal

Number 76

June–July 1983

सम्पादक

जनकलाल शर्मा

Editor

Janak Lal Sharma

Prachin Nepal
Downloaded by - Ravi Shakya
No. 76, June - July 1983, Asar - Shravan 2040

विषय–सूची
Contents

		Page
A Brief Note On Museum Development In Nepal	– *Janak Lal Sharma*	*1*
An Introduction to the Bramayani Conservation Project, Panauti	– *John Sandıy*	*3*
Nepal	– *Sylvain Levi*	*8*

नेपाली खण्ड		पृष्ठ
प्राचीन नेपालमा राजपथ र यातायातका साधनहरू	– तादानन्द मिश्र	१
प्राचीन तमसूक ताडपत्र	– शङ्करमान राजवंशी	२१
गाम्नाङ कुशवितर्काका अंशीयार बण्डापत्र	– होमप्रसाद 'गृहस्थी'	२६
ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ		२८

A Brief Note On Museum Development In Nepal

—Janak Lal Sharma

Nepal, situated between India and China, is the only holy religious Hindu Kingdom of the world. It is not only known as the home of gods and godesses but also full of antiquities and relics of the past.

Though, it is a country of mystery and it has extremely rich cultural heritage, the history of museum development in Nepal is very short. Its history begins with the establishment of Silkhana Museum (Arsenal Museum) in 1926 A.D. which is popularly known as Chauni Silkhana. The museum building was built by Prime Minister General Bhimsen Thapa in the year 1819 A.D. to house the Arsenal. This classical building at Chauni on the western side of the river Visnumati has a beautiful setting against the hill background. This Chauni Silkhana was given the name Nepal Museum in 1938 and was opened to the public on February 1939. At present, it is known as Nepal National Museum.

National Museum

The National Museum has four sections. The main museum building, the art gallery, Mahendra Memorial Museum (named after late King Mahendra Bir Bikram Shah) and a children's section. The Art Gallery, which has a separate building was opened in 2000 B. S (1943 A.D.).

National Art Gallery

National Art Gallery of Bhaktapur District is an another important museum in Kathmandu Valley which was established in 2017 B. S. (1960/61 A. D.). It has only collection of paintings. This gallery is housed in the new wing of the ancient Bhaktapur Palace.

National Wood Work Museum

This small museum was established in 2019 B. S. (1962 A. D.) at Bhaktapur District. It was opened to the public in 1967 A. D. It is also housed in the old wing of the Bhaktapur Palace.

Tribhuvan Memorial Museum

This museum is named after the late King Tribhuvan. It was established in 2025 B. S. in Hanuman Dhoka Palace which is situated in the heart of Kathmandu.

National Numismatic Museum

This museum was opened in 1962 A. D. in the old Hanuman Dhoka Palace.

National Bronze Museum

National Bronze Museum is housed in the old Palace of Patan District. It was established in 1962 and opened to the public in 1969 A. D.

Archaeological Garden

This is an open-air museum located at Patan District in an ancient garden of the old Palace. It was established in 1962 A.D. but not yet opened to the public. It has a large collection of stone sculpture.

Archaeological site Museum of Kapilvastu

It was established in 1962 A. D. at Kapilvastu in Taulihawa District of Western Nepal. It has a large collection of antiquities excavated in Buddhist areas in Lumbini Zone.

Regional Museum

Nepal is divided into five development regions from the administrative point of view. His Majesty's Government has planned to establish museums in each Regional Development Centre. Among the three regional museums to be opened within sixth five year plan period the museum buildings of Pokhara and Dhankuta are already completed but not yet opened. In Surkhet, new museum building is under construction. In near future the government is going to establish another regional museum in the Far Western Regional Development Centre at Dipael.

Swayambhu Vikas Mandal Museum

It was established in 1972 A. D. at Swayambhu Hill by Swayambhu Vikas Mandal, a private organization.

Nepal Natural History Museum

It was established in 1975 A. D. at Swayambhu Hill and is managed by Tribhuvan University. The latest addition to this museum is the fossil of a tooth of Butawal Ramapithecus, considered to be the oldest human species in Asia.

Philatelic or Postal Museum

It was established in 1972 A. D. under the Department of Postal Services. It has an excellent collection of Nepalese Stamps.

Besides these, in near future, H M.G., Department of Archaeology of Nepal is going to establish a museum at Bhaktapur consisting of so many things which exhibit the religious, cultural and traditional procedure of Nepal and the Nepalese. But not a single image will be collected in this museum.

At present, the idea of museum development as an important aspect to introduce Nepal to the world as a culturally rich country as well as the thinking of the museum as an educational institution is becoming more strong. Under the Royal patronage and dynamic leadership of **His Majesty the king Birendra Bir Bikram Shah Dev**, it is hopeful to say that the future of museum development in Nepal is bright and the idea of museum as an educational institution will become popular.

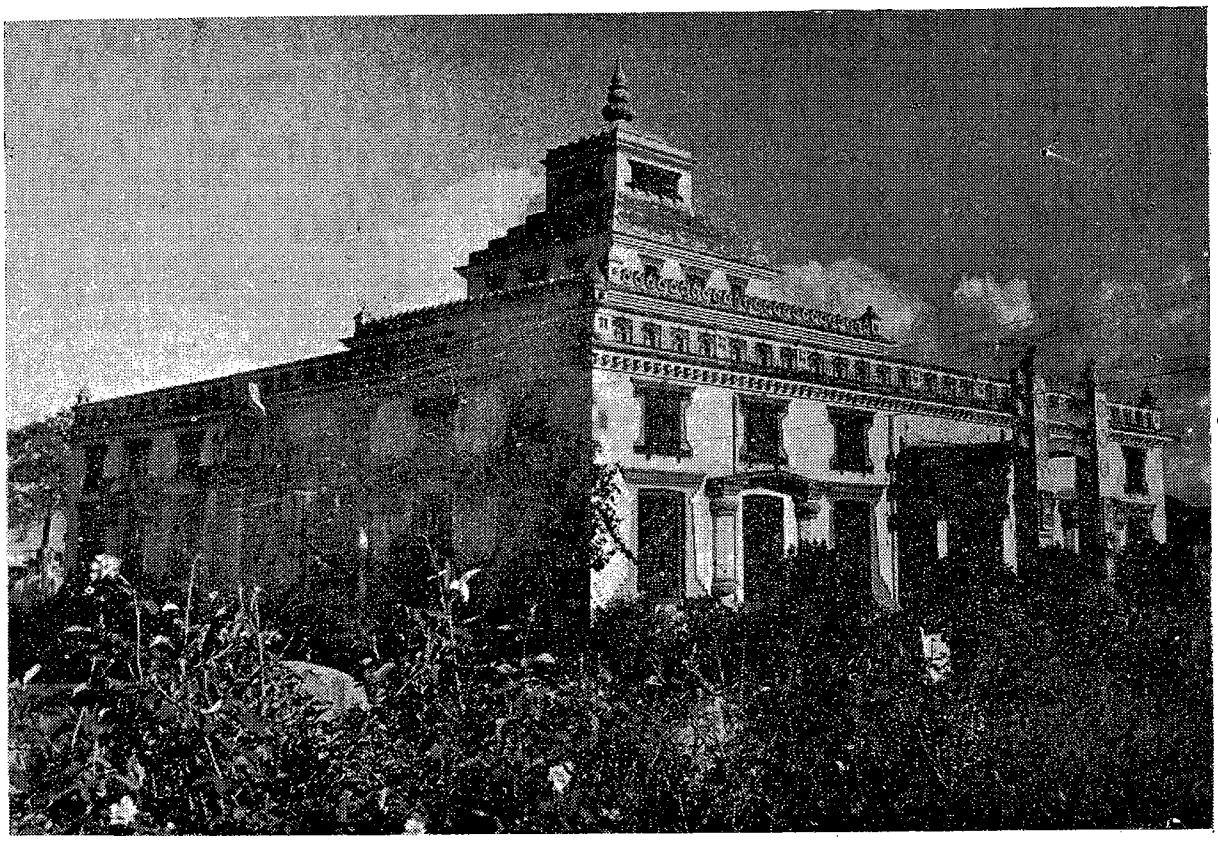

Art Gallery, National Museum

An Introduction to the Bramayani Conservation Project, Panauti

—John Sanday

Panauti which is located about 14 miles South – East of Kathmandu in the district of Kavre Palanchowk in Bagmati Zone has its own entity. Although it is not certain when this small city came into existence, it is mentioned in inscriptions which date back about 600 years. As a result of poor communication the central administration at Kathmandu found it difficult to control the day to day activities in Panauti and therefore when, in the 15th century A. D., one of the Malla kings divided the kingdom into four parts; Panauti came under the control of Banepa, one of the four petty kingdoms. Later on when the king of Banepa was without heir the king of Bhaktapur took over Banepa and along with it Panauti. This arrangement lasted until King Prithvi Narayan Shah brought about the unification of Nepal in the year 1770 A. D. (B.S. 1820).

Today Panauti, although a little distant from the main through-fare, is an important commercial and religious centre. This is because of its sitting on the intersection of several commercial routes and its sitting on the confluence of two important rivers, the Punyamati and the Roshi Khola which meet at the Eastern end of the town. The importance of this confluence is emphasised by the religious activities and buildings that form an important architectural group known as the Triveni Ghat. A third canal has been formed linking the two rivers to accentuate this group's religious importance. Every 12 years a large festival, the Makar Mela, takes place at the Triveni Ghat attracting thousands of Pilgrims. During the Sukla Purnima festival, each year there is also an important religious festival. The Bramayani Temple which is located on the Northern bank of the Punyamati River standing outside the religious triangle of the Triveni Ghat is set against the backdrop of a wooded hill overlooking the river.

The date of construction and the building of this temple is not known but it represents a fine example of early Newar architecure. It is likely that it was constructed in the late 1600's as there is an inscription recording its renovation by King Ranjit Malla in 1720 A.D. The temple has a three tiered roof with originally, an open cella containing Bramayani surrounded by the Astha Matrikas The interior is of unusual construction in that it is completely open with a high lantern style ceiling over the main shrine that is plastered and decorated with wall paintings. Later in its history, the enclosing walls to the shrine were added.

The roofs are supported of carved roof struts and covered with the traditional Jhingoti roof tile. The topmost roof is crowned with a gilded copper pinnacle or Gajur. There is a proliferation of fine carving to be found in the windows - the centre of the windows has a beautifully carved head of a divinity and a complicated cornice. The later carvings at ground level are of inferior quality. The temple, together with its religious functions, is under the control of the Guthi Sansthan - a national religious organisation whose duty is to undertake the religious functions and upkeep of the majority of the temples in the Valley. The temple has been donated eight ropanis of land to provide income for such.

According to the principles established in the Hanuman Dhoka Conservation Project which are set out in detail in Building Conservation Handbook,an administrative staff was appointed from the Department of Archaeology consisting of a Project Officer and supervisors. They were supported with technical advice from the Chief Conservation Officer and the Author. A team of skilled foremen craftsmen who have been trained under similar projects were deputed to Panauti with of skilled craftsmen. This team was augmented by local people with a view to training them for further activities in Panauti.

In accordance with the principles established for the programme for the Conservation of the Cultural Heritage of the Kathmandu Valley, H.M. Govt. matched all incoming funds with a 25·/. contribution towards the cost of renovation and repair.

During the initial stages of the work, after the structure had been completely scaffolded and all unstable sections of the building had been carefully removed, a through inspection was made of what remained of the structure. Because of the collapse of at least 75% of the roofs, the sttructural core had been exposed to the elements causing considerable degradation to the timbers and brickwork.

The uppermost structural core of brickwork, which was built off timber cross beams was sound to be in a critical state as one of the main timber beams supporting it had fractured completely. It was therefore decided to dismantle this upper section of brickwork and to insert a new timber beam. The intermediate structure appeared in sound condition but further major structural failure was detected at the base of the building. At the base of the structure, there is an inner and outer line of support; the outer structure consisting of brick walls with a later infil of windows and doors. The walls rise to a height of approximately 3 metres, and only give central support to the lower roof. The foundation to this line of structure were minimal but the load that this brickwork was supporting was not all that great. However, the inner line of structure, consisting of four 25 cms square columns supported all the remaining structure, including the topmost brick core; the total height of which exceeded 20 metres. Measurements were taken from a datum and it was found that the columns supporting this load had settled in one place at least 8 cms below the original datum. This had caused differential settlement and therefore the loading, which was estimated at approximately 17 tons per column has become uneven. Instructions were given to expose the foundations beneath the columns, and it was discovered that they were virtually nonexistent. The timber columns were set on a padstone approximately 30 cms square in plan which was balanced on a few stone boulders. It was discovered that the clay subsoil had little bearing capacity

for such point loads, a condition that was aggravated because there appeared to be an underground spring or stream which passed directly through the temple. There was indeed a chronic situation which is unusual in such buildings as the Newars who were responsible for constructing this temple are generally renowned for their sound foundations. When questioned, the local priest said that the foundations were built off a Puja (a prayer). Prior to the construction of any building particularily of a religious nature, it is normal for a series of religious rights to be performed to establish a sound base for construction. Obviously in this case with the offering of food and flowers, religion was considered sufficient. It was remarkable that the building had survived so long.

A new foundation for the columns was designed and calculated. Afterwards it was discovered that only minimal excavations were permitted, as under no circumstances could any of the divinities, of which there are many, be disturbed within the sanctum. The proposal therefore of inserting a ring foundation had to be abandoned despite negotiations with the local priest and it was finally decided insert a large pad foundation under each individual column.

Prior to the insertion of these foundation pads, the whole of the central core of the structure had to be shored into position, and attempts at this stage were made to try and jack the structure back into its original position. Great care had to be taken during all these operations not to disturb the fresco which lined the upper walls of the sanctum as the divinities depicted on them could not be unsolved. Attempts therefore at rectifying the structure had to be abandoned. After the whole structure had been correctly braced and shored, and area of 1 metre square and 20cms deep was excavated beneath the existing padstone to the timber columns. A cage of reinforcing steel was carefully set under the columns and pad stone, and a concrete mix was floated a few millimeters above the padstone to avoid any settlement once the temporary supports had been removed. Two columns were consolidated at a time allowing a period of two weeks to elapse to ensure the maximum curing of the concrete. After the foundation work was satisfactorily completed the process of renovation started from the topmost part of the building downwards could commence.

Once the major structural problems had been overcome, the rapair of carving, the re-construction of the roofs, and the consolidation of the brickwork, took its course, starting with the topmost roof. During the intervening period, much of the preparatory work for the construction of the roofs had been undertaken. All the rafters, wall plates, fascia boads etc. had already been prepared ready for re-assembly. Similarly, the carvers had been working on the careful repair of the carved windows and other decorative features, including the supporting roof struts, all operations starting from the top and working downwards. Any exposed brickwork was re-constructed using the special slip-glazed bricks, a traditional form of brick facing which had been used in the original building.

A careful check was made on the structural integrity of the walls which are normally structurally consolidated with interlocking timbers. All timbers were checked and any weaknesses were strengthened by the insertion of iron cramps. Before any work could commence on the second roof, the upper roof had to be completed in its entirety, even to the replacement of the guided copper pinnacle (gajur) which had also

undergone cleaning and restoration. This could only take place after the special roof tiles (jhingathi) had been laid. The special technique of laying these tiles, evolved in the Hanuman Dhoka Project and recorded in the Conservation Hand Book was closely followed. A similar procedure followed to reconstruct the middle roof. Again the timber structure was carefully examined. It was considered unnecessary to consolidate the central brick core at this level with a concrete ring beam as had originally been intended, because both the brickwork and the timber were still in sound condition. Minor strengthening to the structural timbers was carried out using iron clamps. The majority of the carving and the reconstruction work took place below the lower roof. The outer wall was in very severely damaged condition, although the enclosed timber structure was in a reasonably sound condition. All defective timbers were removed and replaced with new, whilst the brickwork was consolidated and new face brickwork (Telia Int) was incorporated. Prior to this work commencing, the delicately carved windows had been removed and had been cleaned, repaired and treated with chemicals. Once consolidation to this section of wall had taken place, the new roof was laid and the finely carved struts, which had been in storagn since the earlier collapse of the roof, had undergone repair, cleaning and conservation. One particular strut which had fractured, and therefore become structurally useless, was supported from behind by a specially designed steel cradle which transferred the load from the roof to the wall. This was an innovation that has proved highly successful, and one technique that will be used no doubt, in similar situations elsewhere.

Most of the carvings that had fallen from the building were eventually rescued and put in store. However, many of them had remained under the debris and had become severely degraded by fungal attack and saturation. During the dismantling of the remaining roofs and walls, all identifiable pieces were located and referenced to facilitate their reinstallment in their original positions Each piece of carving was thoroughly checked over and decisions were made by the craftsmen as to whether they could be satisfactorily strengthened and repaired or otherwise needed replacement. The principle was soon established that wherever possible, the original timbers should always be re-used and any new carving that was necessary could only be copied from an original matching piece. The theory is that, as the majority of decoration on these temples is either geometric or of vegetal design, it is on the most part repetative, and where large sections of such decoration are missing, often the symmetry or texture of the facade is dramatically altered if such sections are missing. However in the case of carved figures, especially of divinities, special efforts are always made to strengthen and consolidate them – a good example of this was the cradling of the damaged carved strut.

All the wood carvings were carefully cleaned by a team of specially trained semi-skilled female labourers, and all the carvings were treated either by bathing or spraying them with a chemical fungicide and insecticide. The chemical used was Wykamol Plus which was imported in concentrate form and bulked up using kerosene, 1 part of chemical to 9 parts kerosene.

As already mentioned, much of the carpentry work was planned and executed well in advance, so as not to hold up the progress of the work. All the timbers to the roof followed the orignal construction in both size and proportion, and s'ight modifica-

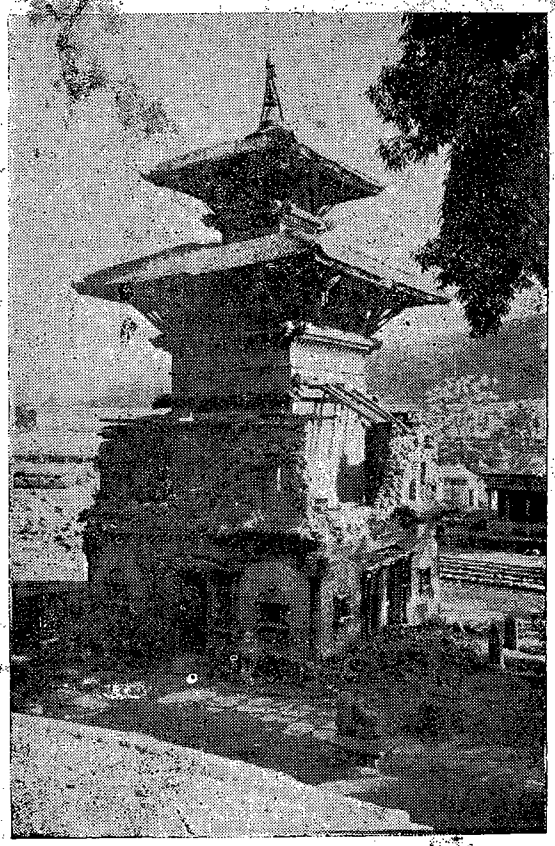

Before Conservation: Bramayani Temple, Panauti

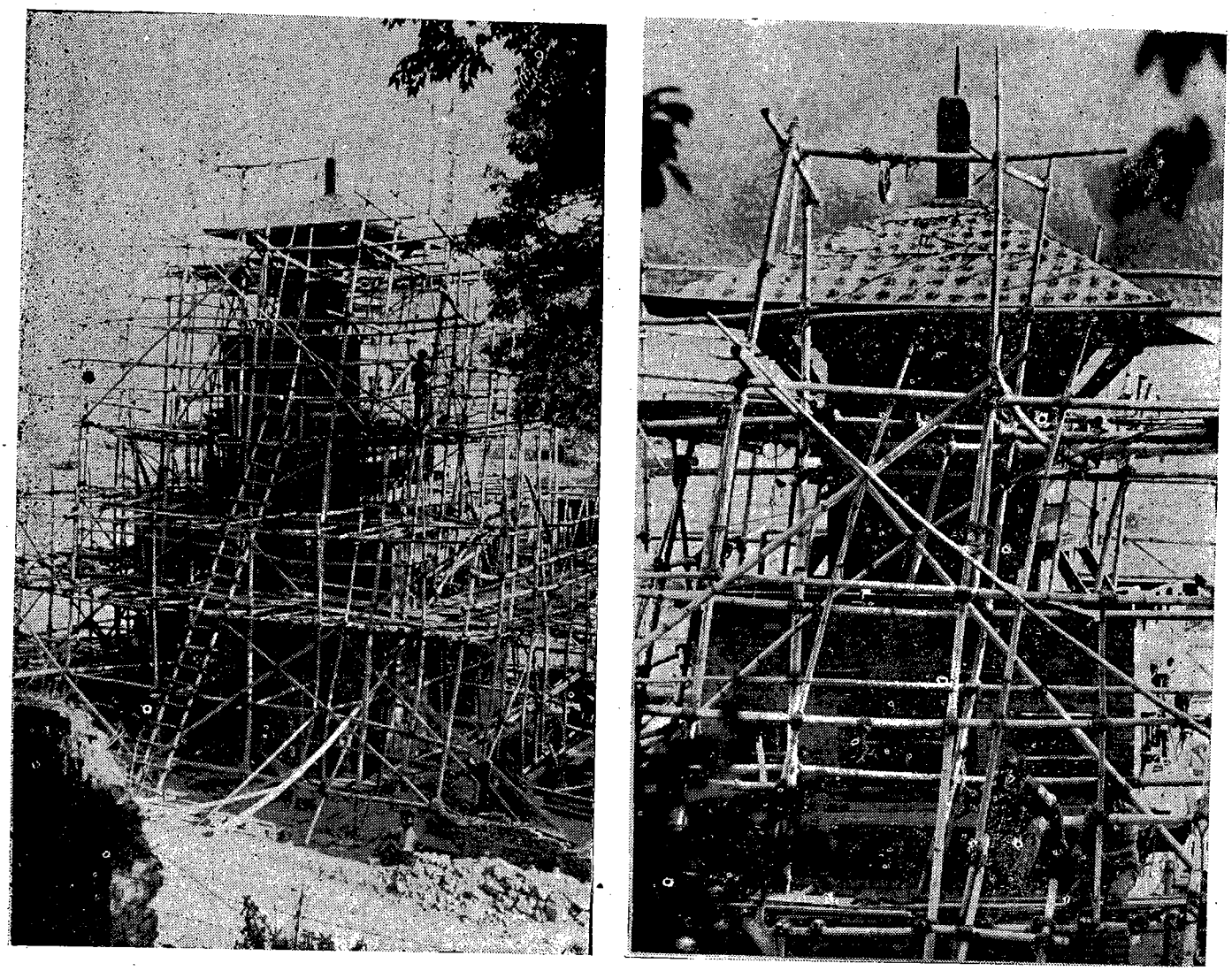

During Conservation; Bramayani Temple, Panauti

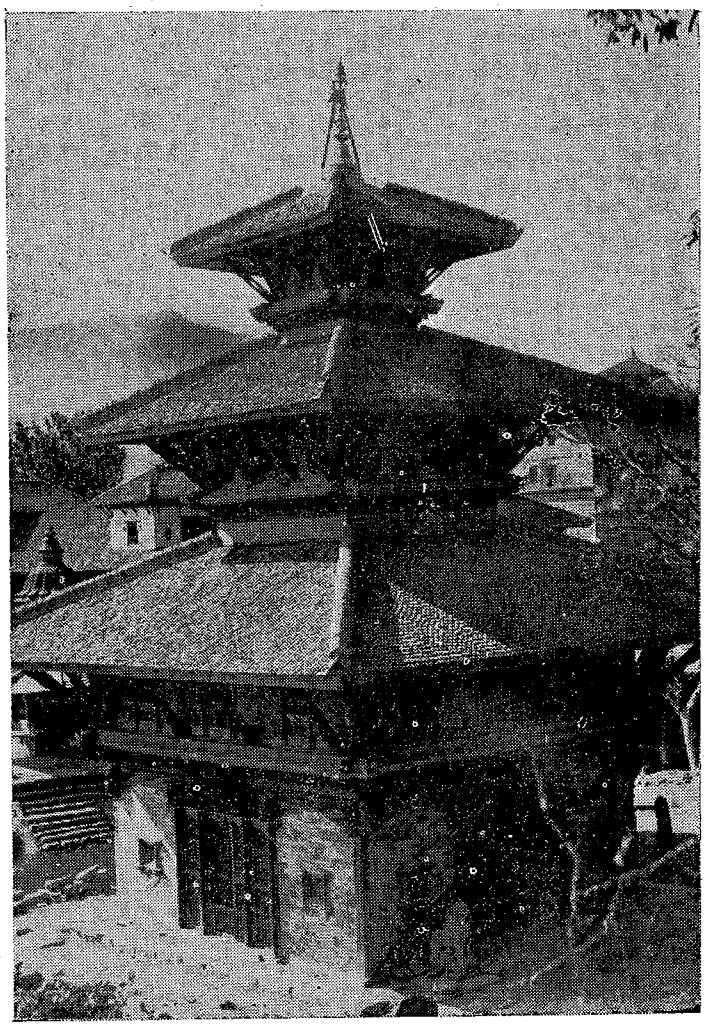

After Conservation; Bramayani Temple, Panauti

tions were carried out on some of the carpentry joints to strengthen the overall structure. Again all timbers including the roof boarding were throughly treated in a bath of chemicals to prevent further fungal and beetle attack.

Under the supervision of a trained chemist from the Dept. of Archaeology, the wall paintings above the sanctum were carefully cleaned and chemically treated. They were badly dust and disfigured with coating of dist as well as splatterings of dried blood.

The most important outcome of this project, besides the repair and conservation of one of the more important religious shrines in Panauti, has been the training and the development of both the administrative and technical staff.

The administrative team were all new to this type of work, and they were faced with one of the most difficult projects so far undertaken. Notwithstanding the problems of distance, acquisition of materials, as well as maintaining a work force, there were some unusual and complicated structural problems to solve. Panauti is an important cultural centre, – a backwater of the main activities centered on the Kathmandu Valley itself. The buildings particularly the religious structures are in a very poor state of repair and are centainly lacking in maintenance. With the establisbment of the Bramayani Consevation Project, a certain awareness has crept into the town, and there are already plans to continue the conservation activities on a small Bhairab temple, as well as proposals for launching a major renovation programme for the Indreswar Mahadev, one of the most important as well as the largest temples associated with the Kathmandu Valley Programme. Like many other projects which are part of the Programme for the Conservation of the Kathmandu Valley. The Bramayani project has helped to disseminate information and ideas that are related to the importance of maintaining the cultural identity of Nepal.

NEPAL

(Continued)

—Sylvain Levi

Jaya Sthiti bad three sons from Rajalla devi[1]: Dharma Malla, Jyotir Malla and Kirti Malla. They exercised the power together from 1398 to1400. But between the death of their father and their common accession, the signature of a manuscript reveals in N. S. 516 (1395-96) the reign or the regency of a personage called Jaya Simha Rama. One of the Bendall's documents (V. Bd.) mentions thirty years earlier, in the date of N. S. 486, a personage of the same name (next to) by the side of king Jayarjuna. In 507 (1387), Jayasimha Rama accompanies Jaya Sthiti and his family in the procession of Matsyendra Natha, at Bugama. The term jaya is only title analogous to cri for example, before the personal name. The elements simha and rama necessarily recall the simhas king of the epoch adorned the one and the other with the title of Rama (Lama); Madana Simha Rama and Cakti Simha Rama. The Chinese texts show that these princes exercised an effective power in Nepal; it is not surprising therefore to see them appear in official ceremonies side by side with the indigenous kings or to see one of them occupy the throne during a period of transition.

The three sons of Jaya Sthiti resided at Bhatgaon; they had not then shared themselves the kingdom; they governed it in company. Dharma Malla is however, named alone in an inscription of Patan, which gives him the title of Heir-apparent (Yuvaraja) and the function of the reigning prince (vijaya-rajye) at the same time in N. S. 523 (1403)[2]. Eight years later, the younger brother, Jyotir Malla is named alone in the signature of a scribe (Camb. Add. 1649) and he receives the imperial titles. An official inscription (in Pashupati Bhagv. 16) of the following year (15th January 1413) shows in fact Jyotir Malla as the one master of the empire.

His merits justified his success, if one believes the hired panegyrists; the princes of the earth, protrated in myriads illuminated his feet as rosy as young sprouts; the stuffy of masters such as Canakya the Hindu Machiavel had purified him; the political sciences were deposited in him, like pearls in an ocean. He was a past master in the musical art; Civa had no more fervent devotee and the race of Raghu brightened his forest of lotus under the rays of this unique sun. The whole of his nature leaned towards propitiating the Gods, the Brahmans and the Gurus; the whole of his mind towards acquiring the six philosophical doctrines. All those indeed found in him the "Tree-of Wishes". He recalled the merits of his father to such

an extent that he ended up by being mingled and confused with him. Kirkpatrick who only knows Jaya Sthiti Malla by name (altered by the impression into Jestily Mull) relates that "Jeit Mull (Jyotir Malla) his son began by distributing kingdoms among his soldiers to provide for the maintenance of the army; then he shared out all the remainder of the lands of his kingdom among his subjects and by an addition of kindness he exempted them from the land-tax that was levied before him. He established lawful weights and measures and considerably enlarged the town of Bhatgaon wherein he resided." Inversely, the chronicles (W. V. Bh.) do not name Jyotir Malla; but they give to Jaya Sthiti a reign of 43 years; putting together thus in one total only, the years of the father and those of the sons. They cite besides that Jaya Sthiti offered to Pashupati a Kalaca followed with a gift of ten thousand oblations (koty ahuti) on the 10th magha clear, 515. The inscription of Jyotir Malla commemorates the dedication to Pashupati of Kalaca of gold followed with an offering of one hundred thousand oblations on the 13th magaha clear, 533. Did the son follow the father's example or did the Vamcavalis deprive the son for the benefit of the father?

Zealous as he was towards Civa, Jyotir Malla prides himself nevertheless (Bhagv. 16) in having resorted the caitya to Svayambhu and the status of Dharma dhatu Vagicvara on mount Padmacala, close to Syambhu Nath.

There remains a monument of the studies of Jyotir Malla, the Siddhi sara (Camb. Add. 1649). It is a work "which treats on astrology and on favourable seasons" according to the summary analysis of M. Bendall. Apart from the ordinary taste of the Nepalese for these knowledges so important in the practice of their life, a kind of pre-established harmony of predestination seemed to consecrate Jyotir Malla. "Jyotis" designates in Sanscrit the celestial luminraies. In the first verses of his treaties Jyotir Malla does not fail to outline his name and the subject chose, "King Jyotis, prince Malla, the sage composes the Siddhi sara in order to develop the knowledge of the jyotis."

Jyotir Malla was the contemporary of the last descendants of Hari simha in Nepal: Cakti Simhi deva and Cyamla simha deva. These princes had undoubtedly left him the whole of Nepal, since it is from Palanchok to the east and beyond the valley that Cakti simha deva sent his gifts to the emperor of China.

Jyotir Malla died between 1426 and 1428. He has his eldest son for successor, Yaksa Malla, to whom he had already entrusted while alive the government of Bhatgaon (Bhagv; 16). Yaksa Malla sseems to (Kirkpatrick, who names him Ekshah Mull or Kush Mull) "he annexed to his domains, Mourung at the foot of the mountains, Tirhoot and even Gaya. In the west he conquered Gourkha and in the north he captured Sikharjong or Digarchi from the Tibetans. Besides, he subdued the rebellious kings of Patan and Kathmandu". Thus, even after Jaya Sthiti and Jyotir Malla, two out of the three capitals of Nepal still remained more or less independent. Kind to the Brahmans as had been his father and grand-father, he entrusted the religion of Pashupati to the Bhattas who had come from southern India. He erected the temple of Dattatreya in Bhatgaon and surrounded this town with a wall. He died towards 1480 after a reign of about 50 years (43 years. W. V.).

Before dying an untoward kindness or

a delusive prudence had decided him to work on the dismemberment of his empire, he formed four kingdoms, destined to ruin one another. Raya (or Rama) Malla, the eldest of the sons, received Bhatgaon with a territory bordered in the west by the Bagmati, in the east by the town of Sanga, in the north by the town and pass of kurti, in the south by the forest of Medini Mall. Rana Malla, the second, received the principality of Banepa limited in the north by Sangachok, in the west by Sanga in the south by the forest of Medini Mall, in the east by the river Dudh Kusi. But this principality had an ephemeral existence only. At the close of two or three generations, the house of Bhatgaon took possession of Banepa, which it was compelled to yield afterwards to the house of Kathmandu.

Ratna Malla, the third son, received Kathmandu with a principality bordered in the east by the Bagmati, in the west by the Tirsul Ganga, in the north by the mountains of Nilkanth, in the south by the domains of Patan.

Patan would have been according to certain accounts, given by Yaksa Malla to his daughter, with a territory bordered in the south by the forest of Medini Mall, in the west by the mountains of Lamadanda, in the east by the Bagmati and in the north by the kingdom of Kathmandu and was only again separated in the beginning of the XVIIth century to form a kingdom by herself.

Kingdom of Bhatgaon

The history of the first kings of Bhatgaon is only known to us by the meagre account of the Vamcavalis. Raya Malla (or Rama) reigned 15 years; but this number regularly attributed to each one of the successors of Raya Malla to Narendra Malla, is purely whimsical; positive synchronisms demonstrate its falsity.

Suvarna Malla (or Bhuvana Malla) captured Banepa. Besides Bhatgaon, he possessed in the valley, Timi, Nakdes, Bude, Sanku and Changu.

Prana Malla (15 years, 21 years, V.) reigns at first in company with Jita Malla between 1524 and 1533; then he exercises the power alone.

Vicva Malla (Visnu Malla, V., Bessou Mull, K.) installed Narayanas around Pashupati, after having reported to the king of Kathmandu; he erected a three-storied temple in Dattatreya, gave it lands and handed it over to the Samyasis for whom he built a college (matha). Icangu Narayana was buried alive under a landslip.

Trailokya Malla, also called, Tribhuvana Malla, son of Vicva Malla and Gangadevi, annexed to his kingdom the possessions of the house of Banepa. The inscriptions of his reign go from 1572 to 1585.

Jagaj Jyotir Malla instituted the procession of the chariot of Adi Bhairava in Bhatgaon and in Timi; one day that he was playing at dice with the goddess Tulaja, there crossed his mind an impure thought and the goddess disappeared. It also happened during his reign that grains of Indian wheat were introduced into the country from the East, mixed with chick-peas (dwarf-peas). The sage and wise men of the kingdom when consulted declared that this grain in question would bring about a famine, and that it was better to return it whence it came. Then toward off the evil pressage, homages were paid to the gods and Brahmans were fed. (W.)[3]

The manuscripts, at the same time as they give precise dates (1617–1633) for this prince, make him know to us more inti-

mately.[4] Jagat Jyotir Malla, like a true Nepalese was taken up with music dance and the theatre. He increased his efforts to procure himself from Southern India an exemplary of the Samgita candra which treated on all the questions relative to dramatic art; he studied it laboriously in company with a pandit from Tirhoot, Vanga mani and with the help of this learned fellow-labourer, he composed a commentary, the Samgita bhaskara "the sun of the musical art". He also studied the classical work of Bharata on theatrical art, the chapters of the Agni Purana, the treaties (unknown) of Vipra dasa and summed up his studies in the Samgita sara samgraha "the quintessence of the musical arts in a few words. "Music was, besides, a passion of the family. The son of a daughter of Jagaj Jyotir Malla, Ananta, ordered Ghana cyama to compose a commentary on the Hasta muktavali "The necklace of the jewels of the hands" which treats on expressive attitued; the commentary of Ghana cyama was destined for the instruction of Ananta's son.

Jagaj Jkotir Malla did not also neglect the erotic art so important in Sanscrit literature, he selected as a text for his studies the Nagaraka sarvasva "the treasure of urbanities" composed by a Buddhistic monk. Padma cri jhana who had received the lessons of the Brahman Vasudeva; to complete the teaching bequeathed by these two venerable masters, the king composed a commentary of the work.

But Jagaj Jyotir Malla was not satisfied with studying the theory of the theatre; he meant to embody in a work the kowleges he had painfully acquired. In 1628, he eomposed a drama, the mudita Kuvalayacva, that I have already mentioned several times for the historic references of the prologue. The piece does not reproduce the classical type of the heroic comedy (nataka) consecrated by Kalidas and Bhavabhuti; it is a kind of opera where the verses alone are fixed; the prose portions are omitted to the improvisation of the authors. The language is neither Sanscrit nor the Pracrit of the grammarians, but the popular lauguage set off with Sanscrit words. The principal elements are the song and the melody. On the following year, in 1629, on the occasion of an eclipse that occured on the 21st of July, the royal writer played drama of his make, the Hara gauri vivaha "the marriage of Civa and Devi"; it is also a kind of opera, of the same character as the Mudita Kuvalayacva.

Narendra Malla (21 years) is missing in V.

Jagat Prakaca Malla (21 years) prided himself in literature like his contemporary the king of Kathmandu, Pratapa Malla. He composed five hymns in honour of Bhavani and had them engraved on a stone, in 1662. He also composed hymns of Garuda dhvaja, "the god who has Garuda for standard", Vishnu. He styles himself in inscription dated 1667, as "master of arts and of sciences". He built a ghat on the river Hanumati to the east of Bhatgaon and erected serveral monuments. It was him that father Grueber (sup. 1, 84 and 88) designates in his correspondence, in the name of Varkam.

Jitamitra Malla (21 years) was a great builder of temples and religious edifices. A coin stamped in his name bears the date of 1663, during the life of his father, chronicles related the pious foundations of this king in 1682 and 1683. Jitamitra Malla had compoaed a drama, the Acva medha nataka, the subject of which he had borrowed

from the Jamini Bharata.

Bhupatindra Malla (34 years) is the author of two of the most beautiful monuments of Bhatgaon: the Darbar (Royal Palace) and the Temple with five storeys. The Darbar which is still in existence has 99 courts; the principal court has a gilded door which all the travellers have celebrated for its wealth and beauty. In idea of the 55 windows of the palace the king has had inserted like a curiosity exposed to the admiration of his subjects, a bit of glass which a Hindu from the plains had offered him as a present. The Darbar was completed in 1697. The five-storeyed Temple was destined to shelter a divinity of Tantrism, that is ever still today not shown to anybody. To stimulate the zeal of the workmen, the king himself gave the example in carrying three bricks; and such was the enthusiasm that in the space of five days all the materials were gathered. The crowning (cuda mani) of the temple was placed in position in 1703. The reign of Bhupatindra Malla seems to close in 1721; in the course of that year he still dedicates a bell to Vatsala devi; in 1722 a coin already bears the name of Rana Jit Malla.

The name of Rana Jit Malla is so closely mingled with the events that brought about the Gurhka invasion and conquest, that it is preferable to reserve the account of his reign.

Kingdom of Kathmandu

Ratna Malla, the third son of Yaksa Malla, who received for his share the kingdom of Kathmandu was active, bustling ambitious, without scruples. The legend relates that he plotted a clever ruse to receive from his dying father the mysterious wording of invocation to Tulaja devi, equally reserved to the eldest of the family. Designated to reign over Kathmandu, there still remained for him to take possession of his throne, if the town had recognised Yaksa Malla as sovereign, twelve Thakuris were thereby the effective rulers, like in the days of Hari simha deva. Ratna Malla did away with them with the help of poison. The Thakuris of Nayakot to affirm their independence, gave out the order to repaint the statue of the godess Rajjecvari without having previously obtained his sanction; he declared war on them and defeated them in 1491 and to consecrate his triumph he brought away from Nayakot a heap of flowers and fruits which he offered to Pashupati. The Tibetans called Kuku and others again from the country of Deva dharma (Bhutan) attacked him in their turn; but four Brahmans of Tirhoot induced the king of Palpa their disciple, to help Ratna Malla. The Tibetans were beaten till they fled at Kuku-syanajor. The Brahmans were rewarded with Kuku-land donation. Allied with Brahmans the against the aristocracy that weighed upon the indigenous Buddhism, he nominated as a priest to Pashupati a Svamin come from Deccan and named Cekharananda. The Nevars were regulated with secondary employments in the administration of the temple. Pursueing the work of Hindu coalition that was in progress since the invasion of Karnataka, Ratna Malla, on the advice of the svamin whom he had taken for guru pretended to recognise and show in Adi-Buddha a form of Devi.

In possession of the copper mines of Tamba Khani, in the valley of Chitlong in the south of Nepal, Ratna Malla ordered the stamping of "paisas" to replace the ancient coins denominated suki or sukivas which were worth eight times more. The development of transactions imposed undoubtedly the creation of a small coinage.

It was during the reign of Ratna Ma la

that Musulmans were first seen to appear in Nepal.

Ratna Malla died after a long reign (17 years, W. V. B.). He had for successor Amara Malla (47 years, ib.). Amara Malla was the suzerain of 26 towns or boroughs: Patan, Bandegaon, Thecho, Harisiddhi, Lubhu, Chapagaon, Phirping, Bogmati, Khokhana, Panga, Kirtipur, Thankot, Balambu, Satangal, Halchok, Phutam, Dharmasthali, Tokha, Chapaligaon, Lelegram, Chukgram, Gokran, Deo Patan, Nandigram, Namsal, Maligram. His residence was at Kathmandu. He was then in possession of the western half of the valley. Interested in the past he wished to know the origin of the towns of which he was the ruler and ordered the collection of current traditions; unfortunately the papers of the investigation have not reached us.

Amara Malla appears to have been a great amateur of dancing. He instituted or reformed a great number, over the whole stretch of his domains. He also created new chariot processions.

Surya Malla (8 years) took Changu Narayan and Sanku from the king of Bhatgaon. Devout adorer of Vajra yogini of Sanku; he went to settle down close to her, in her town and instituted a procession in her honour. He remained six years at Sanku, then returned to Kathmandu, where he died.

Narendra Malla (5 years); two documents drawn his reign bear the date of 653 (1533 J. C.) and of 671 (1551). The first four reigns cover then in reality a space of a little more than half a century.

Mahendra Malla (21 years) has perpetuated his name by his coinage in Nepal and the neighbouring countries. The Vamcavalis related that he went himself to pay homage to the Emperor of India (Padshah) at Delhi and that he brought him as a gift a full white swan and also falcons. The Emperor was so pleased with the gift that he allowed him to stamp in his name coins called mohar and weighing six masas. History is at least suspicious. The reign of Mahendra Malla falls in fact between 1550 and 1570, in a period when the throne of Delhi is severely shaken. The Moghul Humayoun, beaten at Baxar by the Afghan Sher Khan (1539) flees from India, and his victor takes the imperial crown under the name of Sher Shah (1540-1545); the successors of Sher Shah exhaust themselves in civil war. Hrumayoun returns, retakes Delhi (1555) and dies six months later. His son Akbar is a minor, he only personally exercises the power from 1550 and spends at first seven years in reducing the seditions that have broken out on all sides.

The silver mohars stamped by Mahendra Malla received the name of Mahendra Malli and the coins that all the sovereigns of Nepal continued afterwards to stamp on this type, preserved this name. The value of them is about eight annas; they exactly reproduce the half rupee of the Mohammedans. The silver from which they are made comes from China in ingots that are stamped. The Mahendra Malli constituted a coin easy usage, in the transactions between India and Nepal, since it borrowed the monetary standard of the Mohammedans already accepted all over India. But it particularly owed its success to its adoption by the Tibetans. Tibet, who had no coinage, excepting that which came to her from China, welcomes with satisfaction the Nepalese mohars that still remained the current coinage of he country, they circulate either whole and intact or in fractions carefully cut up in halves, quarters, and eights. Mahendra Malla who had clearly fo-

reseen the profit he would derive from his coinage gave it a character half Nepalese and half Tibetan. According to what Kirkpatrick says, the ancient Mahendra Mallis showed on the obverse a representation of Lhasa and on the reverse the name title and emblems of the sovereign of Kathmandu. But a coin figuring in the Mission Apostolica simply shows on the obverse the effigy of the king and on the reverse a horse turned towards its right the head.[7] The king of Kathmandu had as a monetary emblem, the sabre; that of Patan, the trident; that of Bhatgaon, the conch.

Mahendra Malla paid a visit to Trailokya Malla, king of Bhatgaon and during his sojourn a desire haunted him to errect to Tulaja devi, in his capital, a temple as beautiful as that Bhatgaon. The choice of a suitable plan prevented him for a long time; at last a Smanyasi came to the help of the architects, and the temple was completed in 1549[8]. It is from that time that authorization was given to build lofty houses in Kathmandu. Mahendra Malla took great pains to induce numerous families into Kathmandu by giving them houses and land.

The son of Mahendra Malla, Sada civa Malla (10 years) made himself unbearable by his luxury and his tyranny. Fond of horses, he quitely allowed the animals of his stable to graze on the crops of his subjects; if he met a pretty girl in a procession he took possession of her. The people at last chased him out with sticks and hammers and he was compelled to take shelter in Bhatgaon. The king of Bhatgaon who was cognisant of his misdeeds, retained him as a prisoner. One bright day, he disappeared with him died out the legitimate dynasty of the Surya Vamcis at Kathmandu.

After the expulsion of Sada civa Malla, Civa simha Malla (25 years) was chosen as king. The Vamcavalis that declare that the dynasty of the Surya Vamcis had died out with Sada civa do nevertheless make of Civa simha a brother of Sada civa. However the Brahmanic Vamcavali gives him the name of Civa simha Malla.

The unlucky Laksmi Nara simha Malla reigned at Kathmandu during the lifetime of his father, if it is true that he built the great wooden shed that owed to the ancient Kantipura its modern name (Kastha mandapa, Kath mandao, Kathmadu). The construction of this shed is dated in 715 (1595 A. D.).

Fortunately for him, Laksmi Nara simha Malla had an intelligent and devoted minister in his service, the Kaji Bhim Malla. Bhim Malla took great pains in drawing closer and increasing the relations with the Tibet, where the civil wars turned loose by religious hatres, offered Nepal apropitious opportunity to extend her influence. Bhima Malla went to Lhasa in person induced the Nevar merchants to settle down thither and concluded a kind of commercial treaty with the Lama. The properties of Nepalese subjects dying in the Tibetan capital were returned to the Nepalese government instead of being confiscated by the Tibetan authority. The legend more taken up with the military glory than with the economical successes has travestied the memory of Bhima Malla. On the road that leads from Nayakot to Gosain Than, near the village of Taria can be seen a natural shelter formed by an overhanging rock; it is the Bhimal Gupta, the grotto of Bhima Malla. While Bhima Malla was leading an army on the conquest of Tibet, a lama let loose by means of a powerful charm a rock of the mountain and allowed it to roll on the Nepalese troop; but Bhima Malla

had only to raise his hand to stop with a jerk the fall of the rock. The king of Kathmandu owed again to the zest and the skill of minister the acqisition of Kuti which made him master of the most frequented pass. But envy and calumny snatched without difficulty from the feeble Laksmi Nara, a sentence of death, in return for his services, Bhima Malla was handed over to the executioner. His widow ascended the pyre and beyond being swallowed by the flames she flung a dreadful anathema: "May wisdom", she cried, "never inhabit in this Darbar." A little while afterwards the king become insane and the sequel to the curse was recognized. This occured in 1639. Laksmi Nara simha lived until 1657.

His son, Pratapa Malla called upon to succeed him, exercised the power for 50 years (1639– 1689). The Vamcavalis enumerate, with an indefatigable complaisance, the numerous religious foundation of this long reign; but Pratapa Malla was desirous of directly instructing the posterity of his glory and his merits. In spite of the ravages of time, his name arrests the eye at the all the temples of cross-ways of Kathmandu and her neighbourhood, enchased in skillful panegyrics composed by the king himself. If the poetry he courted for half a century was a thing he could hardly masterm, he at least succeeded in forcing the favours of versfication. In other respects, he was an inquisitive mind, sharp, a Paul-Pry and who well deserved to leave in the people's mind the reputation of a magician. It is also related that he knew how to make smile the status of a Bhairava placed in front of the palace and that he even succeeded in making it move its head. An oblong stone inserted in the plinth of the facade still spreads to the passers–by the erudition of this odd paince and serves to the disconcerted curiosity, a childish enigma that the legend has not failed to swell. In the seven lines of this documents, Pratapa Mall has given specimens of fifteen writings which he learnt and of which he proudly enumerated the list: Golmol, Parsi, Tirahuti, Ranja, Maghapat, Devanagara, Seyadjaana, Gotriya Arbi, Kayathi, Nagara, Kata, Saua Umeta, Nevara, Kaspiri, Phiringi. The Golmol writing is a decorative modification of the Nagari writing; the Parsi is the Perso–Arabic writing; the Tirahuti is Tirhout; the Kanja is a Nepalese variety of the Nagari. I ignore what the Maghapat stands for and aspect of the characters is not made to clear up the problem; the Deva Nagara is the common writing of Hindustan; Seyala is the name of Tibet in the Never language; the Seyada Jana (Akhar) is the Tibetan writing; the Gotriya is again another modification of the Nagari; the Arbi is the Arabian writing; Kayathi Nagara designates undoubtedly the Nagari employed by the scribes (Kayastha, kaith); Kata is the writing of Orisssa; Saya Umeta is an mysterious as the corresponding writing; Nevar is the Nevar writing; Kaspiri is that of Kashmere; Phiringi the European writing (Phiringa, Frank). The specimens of the Phiringi writing, writing traced in beautiful capital letters of the XVIIth century Thakuri; it is probable in fact that the new king was chosen among the Thakuris of Kathmandu who were at least partly Mallas; as an instance we have Bhaskara Malla father of Keca candra who founded the monastery of the pigeon.

Civa Simha was married to Ganga Ranim who has left the memory of an ardent devotion; she was the person who appears to have really governed the affairs. She repaired the temple of Pashupati and installed thither for priests, a svamin from southern India, Nityanand. She connected, so they say, the summit (pinnacle) of

Pashupati to the summit of the palace of Kathmandu with a cloth (a band most likely). Civa Simha, on his side, had taken for spiritual director a Brahman of the Maha rastra (Mahratta country). The dates known of Civa Simha Malla proceed from 1585 to 1614.

Even during his lifetime, the kingdom of Kathmandu had been divided. The second of his sons, Hari Hara Simha, violent and hasty, had expelled from the palace, the eldest son Laksmi Nara Simha Malla, who was obliged to hide in Deo Patan in the house of a washerman. Hari Hara Simha established himself at Patan and took the title of king. He reigned thither since 1603. (see the photograph, I, p. 89), are the words: Automne (Autumn) Winter, L'Hiver (winter), which the cutting of the line and irregularities of the orthography conceal at the first sight Aviomnewinterhiert). Two of these three words are French. German and English can equally claim the third, strangely framed between the other two. The solution of this little problem will remain uncertain, so long as nothing will be known of the informers of Pratapa Malla. The inscription is dated the 5 Magha clear 774 (Friday the 14th January 1654); it is (save for five days) exactly anterior by eight years to the passage of the Fathers Gruber and Dorvile, before them, no European is known to have visited Nepal.

The inscription begins with an invocation of Kalika, followed by a verse written by means of the first fourteen kinds of writings. The Phiringi has not been employed in it; it has been rejected at the end of the inscription, either through disdain, or want of knowing its use. The pious Pratapa Malla may have felt scruples in transacting with the characters of the most vile barbarians the sacred words of a prayer to goddess Kalika; perhaps also he was badly at a loss to adopt them to the transcription of the Sanscrit; the models were again wanting. However, the European words employed do not seem to have been picked up at random; the inscription is engraved in December-January; the equivocal aspect of the January in Nepal would quite naturally suggest the words "Autumn" and "Winter". The particularities of the astronomical date are minutely stated twice, in Sanscrit literature and in Nevar Sanscrit. It is in Samvat 774 Nevar, in the month of magha in the clear fortnight, the fifth day of Cukra (Venus), in the yoga called Civa, the asterism being Uttarabhadra, which the ornament of the race of the poets the jewel that crowns his hair, the noble Pratapa the king, has written this imcomparable phrase. This incomparable phrase I must confess myself unable to decipher. And yet, what a humiliation. "The prince of poets" "the diadem of the literary family" "the Emperor king of kings Pratapa Malla" repeats it twice in the Nevar language as if the Sanscrit refused to lend itself to so much brutality: He who can understand the meaning of this cloka is a doctor: he who is not in position to explain it, his birth is useless; he who cannot expound it, his parents will become aged. He who understands the meaning of these letters, his birth is really useful; I have radically failed in deciphering this obscure language, certainly by the awkwardness of the sribe and crossed over by unknown writings Another will have the glory and the profit of reading in the scrawl the exact indication of the spot where Pratapa Malla buried four kotis of rupees under the court of Mohan-chok, in the Darbar; because this conjuring language cannot concern anything less short of a hidden

treasure.

Pratapa Malla increased his hymns engraved on stones with an impartial liberality. In 1650, he dedicated one to Svayambhu the stela of it is still intact; in 1654, another to the goddess Guhecvari which he ended up in discovering, by digging up a deep well on the indications of sorcerer. The steps of the temple erected in front of the Darbar also bear hymns due to royal inspiration. Proud of his talent, he officially took the title of Kavindra "Prince of poets" and tacked it on everywhere to his name, on inscriptions and on coins.

Poetry was with him, only another form of religious exaltation. He spent all the time of his long reign, with combination of divinities and with machination of creeds; he played with the gods as with writings; his syncretism good-natured child agreed with four spiritual directors, a svamin believer in Tantrism, a Brahmin fakeer, a magician, and a Buddhistic priest. The svamin was Hindu from Deccan, Jnanananda, who was nominated priest of Pashupati and who had himself built by the king a house in Deo Patan. The fakeer was a Brahman from Maharastra, Lamba Karna Bhatta, who obtained from the king as much of the effect of it as possible was attempted to be annulled; Lamba Karna was told to get into a palanquin and they gave him for bearers and servants, lame, blind and paralytic men. The magician, Nara simha Thakura was a Brahman from Tirhoot who knew the wording with which it was possible to master Nara Simha. Lastly the Buddhistic priest called himself Jamana.

A prey to his influence, the king scattered a shower of alms on all concessions. As a young man, he had indulged in debauchery and his concubines numbered then three thousand, he even went to so far as to rape quite a young girl who died of the effects of the sexual embrace. Seized with horror for his crime, he retired in the temple of Pashupati and spent three months in making with his own hands, lingas by the myriad. Then, in 758 (Bhagv. 19), he accomplished the rite of the tula-dana which consists in presenting as an offering, a heap of silver, precious stones, gold and pearls equal in weight to that of the donor himself and he further added to it a gift of one hundred horses. He ordered the erection of lingas at every step all along the route between Kathmandu and Pashupati, and did, like his grand-mother at one time Ganga Rani, help to connect by a thread, the pinnacle of the temple to that of the palace. To avoid the evil spirits, the witches, the epidemies, especially the small pox, always so feared, he erected at the gate of the Darbar a statue of Hanuman, the epic monkey. He brought water from Buddha-Nilkanth to a tank in the interior of the palace and laid down the rule that the kings of Nepal should never more take in person their homages to Buddha-Nilkanth; otherwise their doom was sealed. He dug the pretty basin of he Rani Pokhari, east of Kathmandu, in honour of a Rani and built in the centre of it a temple wherein he sheltered the divinity and his family. Towards 1670, he offered to Svayambhu Natha the great vajra that can be seen at the entrance of the sacred plateau.

This peaceful raja and studious man was compelled however, to declare war. Before 1649, he had taken or retaken from the Tibetans Kuti, Khasakira, compelled the king of Bhatgaon Narendra Malla to offer him an elephant as a tribute, vanquished the king of Gorkha Dambara Caha (1633-1642), captured from Siddhi Nrsimha of

Patan several of his fortresses (Bhagv. 18). In 1658, he was obliged to sustain the attack of the kings of Patan and Bhatgaon allied against him, in 1660, the war renewed; but the king of Patan Cri Nivasa Malla, had changed over sides and supported Pratapa Malla, vanquished in a series of encounters, Jagat Prakaca of Bhatgaon was compelled to ask for peace in the January of 1662. The two Jesuits Grueber and Dorville were crossing Nepal at that time; they witnessed one of the last engagements and their intervention even contributed to the success; the small telescope (spy-glass) they lent the king of Patan permitted him to recognize the positions behind which the king of Bhatgaon had concealed himself.

Pratapa Malla had taken two royal spouses: one of them Rupamati was from the family of the kings of Bihar; she was the daughter of Vira Narayana, granddaughter of Laksmi Narayana. The formation of these names denote authentic or so-called descendants of Hari simha dev. The queen, Rajmati belonged to the Karnata family, the race of Nanya deva and of Hari simha deva[9].

These two spouses had four sons: Parthivendra, Nripendra, Mahapatindra and Cakravartindra. On the advice of svamin Jnanananda he entrusted them successively with the royalty during one year, beginning from 1666. But the fourth, Cakravartindra, died after one day's reign only (1669); they incriminated the svamin who had chosen a combination of evil auguries for the coinage of this prince; he had been in the wrong for having associated the coins with the camara (fly-flap), with the kamala (lotus), with the ankuca (elephant driver's hook), with the pava (knot) the bow and arrow (banastra), which presage death[10]. The alternation was to continue among the other three: a coin in the name of Nripendra bears the date of 1679; another, in the name of Bhupalendra the date of 1682[11].

Pratapa Malla had his third son for successor, Mahindra (Mahipatindra) Malla (1689-1694) who nominated the svamin Vimalananda, priest of Pashupati and instituted the procession of Cveta Vinayaka, the organization of which he entrusted to the Banras of Chabahil; they were also entrusted with the funds of the procession.

Bhaskara Malla (1694-1702) was only fourteen years old when he become king; spoiled by the society of women wherein he confined himself, he did not fear, in the year 1700 (in which the acvina month was redoubled by intercalation), to celebrate the feast of Dasain during the intercalary month. To punish him for this derogation plague broke out. The symptom of the ailing was a pain in the head, near the ear; and death intervened on the spot. The number of deaths eventually rose to between 80 and 100 a day. Through precaution, the king was held closed up with two wives, a servant and provisions. At the end of six months, impatient by this cloister-like seclusion the king jumped out through the window and ran to the Darbar. He died that same night.

The king left no heir; the queens before ascending the pyre, gave the crown to a distant parent of the royal family, Jagaj Jaya Malla, who took the title of Mahipatindra. Jagaj Jaya had already two sons, Rajendra prakaca and Jaya prakaca; three more were born to him; Rajya prakaca, Narendra prakaca and Candra prakaca. In 1711, eldest, Rajendra prakaca died. Jagaj Jaya was desirous of

nominating his second son as heir, Jaya prakaca; but the khas soldiers whom he employed in his service refused this choice and claimed to impose Rajya prakaca, because he was the eldest of the sons born in the palace. These court disagreements favoured the progress of Gurkhas who were then pushing their conquest into Nepal. The Malla kingdom of Kathmandu had not long to live when Jagaj Jaya Malla died in 1732.

Kingdom of Patan

The founder of the Patan dynasty is Hari hara simha Malla, son of Civa simha Malla, king of Kathmandu; Hari hara simha occupied the throne of Patan during the lifetime of his father; he was installed on it since 1603. He pretended that he owed his promotion to the protection of the Bhairava Panca Linga.

His son Siddhi Nara Simha (or Nr. simha) Malla reigned for about forty years (thereabout of 1620 to 1657). His person and reign are veiled by the tradition of a cloud of malancholy and divine mystery. It was said of him that he was conceived whilst his father was living in a pious refuge in Pashupati and that he was born in a propitious hour. His father, to feast his birth, had dedicated the village of Bhulu and had had engraved in commemoration an inscription on copper. Siddhi Nara simha had dedicated himself to the worship of Krsna, but to honour this god of grace and love he underwent terrible austerities. He slept on bare stone, spent his days in prayer and subjected himself to the diet of the Candrayana, regulated on the phases of the Moon; on the day of the new moon he only took for food, a handful of rice, gradually increased it till the full Moon, then decreased his portion by degress. In 1652, he entrusted the public affairs to a regent and undertook a pilgrimage but events recalled him soon. Ever since, the disquieting presages increase in number; the procession of the chariot of Matsyendra Nath has remained famous by its accidents that delayed it; the journey was prolonged for nearly three months and it was given up to complete it regularly. At the same epoch, the perspiration poured off the face of Ganeca for fifteen days; in 1656, the lighting struck the temple of Matsyendra Nath; a little afterwards, during the procession of the divinity, a child of six months sat on the chariot and pronounced these words: "come, king Siddhi Nara Simha. I am not pleased to see you build so high a temple." The king did not go to the appeal. "It's all right," added the child, "I shall not speak anymore." In 1657, Siddhi Nara Simha disappeared, it was thought that he had gone to Benares as a wandering relegious man. The Brahmans celebrated his memory by these verses: "Siddhi Nara Simha, the omniscient, has reached salvation alive, because he had triumphed over the senses; he was the friend of Madhava (Krsna), the devotee of Cri (Radha), prince of the Yogis, the prince of poets, generous and disinterested, this son of Hari Simha. Whoever recites this eulogy is liberated from all sin".[12]

This mystic prince did not, however, neglect the administration of public affairs. He appears to have concentrated a good part of his energy in introducing order in the dangerous anarchy of the Buddhistic monasteries. In order to check their rival pretensions, he distributed among them, ranks of precedence; he imposed on them a central organization, a common representation, rules of civil discipline. As the relations with Tibet were increasing,

he busied himself with instituting rites of purification for the merchants returning from Lhasa. The population of Patan had decreased, he attracted new inhabitants. He opened new professions to the Banras.

The Brahmans experienced on several occasions the beneficial fervour of his devotion. In 1637, on the occasion of the inauguration of the temple of Krsna and Radha at Patan he offered to the priests two hundred mohars of gold daily for forty days, to the Brahmans he offered "a mountain of rice" "a tree of wishes", food and other gifts. In 1647, on the occasion of a restoration of the time stroke musical or season of Degutale, he distributed a mohar to each Brahman; and in the same year in connection with some other ceremony, he renewed this generosity. In 1649 he distributed 250,000 pounds (lbs) of rice to the Brahmans (Nevars) and the beggars came from all sides for the alms.

He was obliged to struggle against his neighbours of Bhatgaon and Kathmandu; in 1637, he won a success over his enemies on the very day when he was dedicating a temple to Krsna and Radha; in 1652 hostilities broke out afresh.

The son of Siddhi Nara Simha, Cri Nivasa Malla continued to wage war first (1958) in the character of an ally to the king of Bhatgaon Jagat Prakaca Malla against the king of Kathmandu, Pratapa Malla; then by a sudden transfer, Pratapa and his rival of the day before Cri Nivasa became friends again; they exchanged a vow of friendship on the Harivamca, on a Nepalese knife (Khukuri).

In December 1659, Jagat Prakaca captured by surprise an enemy post at the foot of Changu, beheaded eight men, brought back twenty one prisoners and the next day sacrificed them to the divinities. The troops of Kathmandu and Patan united, avenged this disaster; they captured Bundegram, Champa, Chorpuri, Nadesgaon; the 19th January 1662, Timi was occupied. The fathers Grueber and Doville were then in the camp of Cri Nivasa "who was a well-made young prince"; they took him for a brother of Pratapa Malla. The 20th January, Cri Nivasa entered in his capital as a conqueror. In 1667, he built the temple of Bhima sena and repaired the temple of Matsyendra Natha.

The exalted and sad piety of Yoga Narendra Malla (1680-1700) and also his mysterious end recall his grand-father Siddhi Nara Simha. He displayed great zeal to Matsyendra Natha, erected the Mani mandapa in his honour and gave him lands. But he had the imprudence of allowing the king of Bhatgaon, Bhupatindra Malla, this indefatigable builder, to erect a temple in Patan, south of the Darbar, this was a perfidious trap of the king of Bhatgaon, who reckoned by this means to destroy the posterity of his neighbour. He succeeded to his object. Siddhi Nara Simha, the heir apparent to the throne of Patan, died young and Yoga Narendra, overwhelmed with sorrow, departed the world. Before disappearing, he gave his supreme instructions to his minister; so long as the face of the statue remains clear and bright so long as the bird on his head does not fly away, it will be known by these signs that he was still alive; thus it is that every evening those concerned continue to place a mattress in a hall on the facade of the Darbar, and leave open the window while waiting for the return of Yoga Narendra. But an inscription of Yogamati, daughter of Yoga Narendra (Bhagv. 22) dated of 1723 contradicts the legend according to

this testimony worthy of faith, Yoga Narendra had retired in the temple of Changu Narayana where he died, followed by his twenty wives on the pyre.

The Buddhistic Vamcavali places next, Mahipatindra or Mahindra Simha Malla, king of Kathmandu who would have united the two crowns until his death, in 1722. The Brahmanic Vamcavali does not name him. A coin dated 1709 bears, in fact, the name of Jaya vira Mahindra; two coins of 1711 and 1715 are stamped in the name of Mahindra Simha deva. But Mahendra Malla of Kathmandu was dead in 1694 and Jagaj Jaya Malla of Kathmandu was took the title of Mahipatindra, dies in 1732. Mahipatindra is followed (in the Buddhistic Vamcavali only) by Jaya Yoga Prakaca, whose name can be seen on a coin of doubtful date, perhaps of 1722. In 1723 Jaya Yoga Prakaca made the offering of ten thousand oblations.

After Visnu Malla a son of a daughter of Yoga Narendra, was elected king. He reign lasted 19 years, according to the Brahmamic Vamcavali (1723-1742). He built a new Darbar, avoided a threatening draught by the rites that Canti kara had taught Guna Kama Deva at one time, offered in 1737 a large bell to the goddess Tulaja, adopted Brahmars for his sons, distributed to them lands and nominated as his successor Rajya Prakaca, son of Jagaj Jaya Malla, king of Kathmandu.

Prithi Narayan and The Gurkha Dynasty

When Prithi Narayan (Prithi Narayana) ascended the Gurkha throne in 1742, at the age of twelve, his small principality was quite insignificant in the vast stretch of the Nepalese empire. His capital was a borough of eight to ten thousand souls, at about sixty miles distant to Kathmandu on the hardly recognisable road that led from the central valley to the Western frontier. The sovereign of Gurkha was one of the twenty four petty kings of so-called Rajput origin, who formed in the basin of the seven Gandakis, a king of confederacy, presided over by the rajah of Yumila. Each one of them addressed yearly to this rajah an embassade with presents; each new prince asked him for the investiture, symbolished by the impression of the finger on the forehead (tika); in short, in case of conflict the role of mediator naturally devolved on him.

The kings of Gurkha, like all good families, from the mountain, prided themselves in having for ancestor a Rajput of Chitor, escaped from the disaster where so many noble Hindu had perished. I have already cited (I, 254) their origin as far as Dravya Sah (1559-1570). Among the successors of this king, Rama Sah (1606-1633) has left the memory of a legislator; his heir Dambara Sah (1633-1642) had always a row to pluck with the king of Kathmandu, Pratapa Malla who boasts of having beaten him. The father of Prithi Narayan, Nara Bhupala Sah (1716-1742) attempted to no avail, the enterprise in which his son was destined to succeed. He thought of taking advantage of the rivalries and dissensions that enfeebled Nepal in order to capture the country and crossed the Tirsul Gandak; but the autonomous Thakurs of Nayakot, the Vaicya rajs barred his progress; he was forced to fall back.

Nara Bhupala Sah had two wives, the eldest became pregnant. The younger, one night, dreamt that she was swallowing the sun; no sooner did she awake then she

related it to the king. He replied to her with offensive words, so much so that she could not sleep again until dawn. The Sun once arisen, the king gave the meaning of his brutal behaviour; such a dream certainly pretented the expansion of the kingdom; but followed with another sleep it would lost its efficacy, Indeed, the young queen conceived in her turn and seven months later she gave birth to a son who became Prithi Narayan.

The legend has surrounded with a miraculous halo the birth and first year of the Gurkha hero;[13] it relates again for instance, the dream of this Nevar peasant (I, 352) to whom Matsyendra Natha announced in a dream the approaching arrival of the Gurkha conquerors. In fact, evident signs presaged the imminet close of the three Malla kingdoms. The reigning sovereigns, Rana Jit at Bhatgaon, Jaya Prakaca at Kathmandu, were undoubtedly not without merit. Rana Jit was intelligent and economical, derived a large profit from the coinage which he supplied to Tibet; he loved rareties and curiosities. Jaya Prakaca was active, courageous energetic. But their wills were spent on worthless dissensions. Rana Jit learns that Jaya Prakaca has erected a monolithic pillar in his capital, he asks him for his workmen to erect a similar one in Bhatgaon. Jaya prakaca does not refuse, but on his instigation, the workmen arrange it for the work to progress badly; they dropped the pillar which breaks into three pieces. An another occasion, it is Rana Jit who shows his pleasure in learning that Jaya Prakaca had lost his son; he keeps as prisoners the people of Kathmandu, who had come to Bhatgaon to assist at a procession, "because they are too proud of their dresses". Jaya Prakaca, in return, imprisons the subjects of Rana Jit who had come to Pashupati.

In the interior of each darbar. the intrigues increase in the dark and are unravelled in crimes. To seven illegitimate sons of Rana Jit, "the sat Bahalyas", conspire against prince Vira Nara Simha the heir apparent to the crown, and provoke his death by a kind of foulplay. At Kathmandu Jaya Prakaca takes the crown bequeathed to him by his father, in spite of the oppositions of the khas soldiers who support the pretensions of Rajya Prakaca; he sends his father into exile who eventually goes to reign and die at Patan; But his arrogance estranges the officials of the Darbar (Tharis); they remove Narendra Prakaca, the last of the three brothers, take him to Deo Patan and proclaim him king of the five towns: Sanku, Changu, Gokaran, Nandigram and Deo Patan.

At the end of four months, Jaya Prakaca subdues the rebels and the small fallen king goes and dies in Bhatgaon. The Tharis humbled and cruelly punished take their revenge; with the complicity of queen Dayavati, they proclaim as king the son of Jaya Prakaca, Jyotih Prakaca is compelled to flee, continuously hunted from shelter to shelter, from Kathmandu to Mata Tirtha, from Mata Tirtha to Godavery, from Godavery to Gokarnecvara and lastly to Guhyecvari after two and a half years of anxious chase, a devotee hands him a miraculous sword. He throws himself on Kathmandu, undoes the partisans of his son, retakes the power and revenge himself by torments. His patient rancour spies upon his rivals; he waits eight years to revenge himself on Thapa whom he accuses with having disired to hand over Nayakot to Prithi Narayan; he dedicates himself to the hatred of that powerful household.

In Patan the secular struggles between the aristocracy and the royal power end in permanent anarchy. Vishnu Malla adopts for heir Rajya Prakaca, the brother and the unlucky rival of Jaya Prakaca. But Rajya Prakaca is a benign devotee, who spends his days in worshipping Vishnu manifested in the shellwork caligrama. The six sheriffs (pradhanas) gouge his eyes out (1754); soon after he died. Rana Jit of Bhatgaon is requested to take the crown, but he displeases his electors who rudely dismiss him after a year, (1754–1755). Jaya Prakaca is next solicited (1755–1757); but his character of an authorative kind renders him intolerable; after one year, Patan is once again separated from Kathmandu. The sheriffs appoint a grand-son of Vishnu Malla, Vicvajit Malla (1757–1761). He holds his position for four years. His electors then finding him a nuisance, accuse him of adultery and kill him at the gate of his palace. The queen who assists at the murder, calls in vain for help and asks the god not to succour Patan in her hour of distress.

The sheriffs then throw their choice on Prithi Narayan, who had already become famous by his wars, and who seems little dangerous by virtue of his remoteness. Prithi Narayan after deliberating over the affair, refuses but proposes his own brother, Dala Mardana Sah(1761–1765) to replace him. Dala Mardana Sah accepted at first as lieutnant of the Gurkha king is afterwards proclaimed king of Patan to check the growing ambition of Prithi Narayan. At the end of four years, he is deposed and the nobles elect "a poor man of Patan, who descended from the royal household" Tejo Nara Simha Malla, the last of the Patan kings (1765–1768).

The king of religious fermentation accompanies as is usual these political troubles. The Buddhistic Vamcavali cites the singular story of a Buddhist, the gubharaji Codhana of the monastery of Bu Bahal who attemptcd a vertable revolution; every morning he proceeded to the temple of Vaisnavi, escorted by twenty or thirty companions. One bright day he overtakes by surprise a Samnyasi who had just sacrificed a human victim and was busy preparing the magical ointment. At the sight of the troop the Samnyas fled; Codhana takes his place and continue the operation. He completes it and distributes the magical ointment to his companions, there by enslaving them to his empire. They proceed together to dwell in a house of the Nakavihara; Codhana, by suggestion, transforms each one of his acolytes into a god; then he exhorts the people to desert the temples and worship the gods manifested in his house. His audacity goes so far as to receive from the temple, the attribute of the divinities. At last Jaya Prakaca intervened; he stops the sacrileges and orders to have them offered one by one in sacrifice to the divinities whom they claimed to respectively incarnate.

Is it essential to realise with M. Wright, the memory, rather travestied of a persecution against the Christians of Patan ? The hypothesis is little probable because the missionaries do not make any allusion to persecutions exercised against them. I rather believe it to be a result of the prediction of the Capuchin friars; to see them win over proselytes. Codhana and his companions may have been in a position to underastand that the business was lucrative. Since 1715 (I, 101 sqq) the Capuchins were established in Nepal they had at first founded a monastery at Kathmandu; then to escape the vexations of the Brahmans, they had shifted to Bhatgaon, which they

took for central seat in 1722. Soon they acquired a house in Patan. In 1754, the unfortunate Rajya Prakaca in the course of his ephemeral reign gave them a plot of ground; in 1742, Jaya Prakaca had conceded them some land in Kathmandu, and in 1741, Ranajit had given a decree in their favour. The proselytes were hardly coming; but the presence of these strangers, who spoke of nations, dogmas and of unknown gods, awakened in the minds the taste and expectation of novelties.

Prithi Narayan was a man to take advantage of circumtances. He coupled to an insatiable ambition a pertinacity that nothing tired; he saw clearly, decided quickly, acted with sang-froid; he rewarded liberally the services rendered and punished resistants with savage cruelty; the religion, the gods, the priests were only in his eyes instruments of domination placed at the service of his will.

His first acts displayed the vigour of his temperament. While quite young yet, he goes piously to Benares to make his devotions. At the gates of the town, the receivers of the town-dues (Chauki) fail to pay him respects, he kills them. The police informed, began to search for him, he hides himself, wins by cajoleries and promises a religious mendicant (Vairagi). Disguised as a disciple, he comes out of the town with the holy man who takes him to Palpa, where reigns a cousin of the Gurkha prince, Mukunda Sena welcomes the young prince affectionately and has him led back to Gurkha. Prithi Narayan, once installed on the throne had nothing more in earnest than to conquer and annex three small principalities which had been until then vassals of Palpa. The vairagi, later knew by his experience the ingratitude of his obliger: informed of the successes of Prithi Narayan in Nepal, he hastens thither at the head of a troop of 500 men, all of them mendicants and religious vagabonds, impatient, for the scramble, he claims his share. Prithi Narayan recognises the promises made, but declares them void, as having been wrested from him by danger. The Vairagi, who refuses to be duped calls his company to help and pretends to have himself paid by force. Prithi Narayan had them arrested, and submits to persecution the leader and the acolytes. Wise observer and patient, he does not hesitate to present himself as a guest in the house of whom he had already selected for victims. Thus it is that he proceeds to Bhatgaon, where Rana Jit Malla receives him with a paternal kindness, and installs him as an intimate friend near his son Vira Nara Simha. Prithi Narayan secrectly sows the seeds of discord, excites the "sat Bahalyas" against their father and against the legitimate heir to the crown, and plots the intrigues that end in the ruin of Rana Jit.

Prithi Narayan to train his troops wages war at first around his feudal castes. The successes of the company in Bengal have taught him the value of fire weapons and the utility of military discipline. Soon he believes himself strong enough to capture Nayakot, the key of the road that led to Nepal. Jaya Prakaca hastens from Kathmandu and repulses him. He awaits for a more favourable opportunity and scours the valley; he has married the daughter of a petty king of the same blood as his, but installed on the boundaries of the Kirata country, to the East of Nepal, between the Kusi and the Karnala. His father-in-law dies leaving his domaines to an insignificant son. Prithi Narayan wins over the

army to his side, appears one bright day, confiscates the power and carries away his brother-in-law in captivity (1761). Father Ginseppe who assisted to the conquest of Nepal and who followed the doings of the Gurkha since 1764 has shown very well the manoeuvers that ended in his triumph: "The king of Gorch'a (Gurkha), at one time subdued to Gain prejas (Jaya Prakaca), taking advantage of the dissensions among the other kings of Nepal, induced serveral high-land leaders to throw in their lot with him, promising them to retain their kingdom and thereby increase their importance and authority. When any of them failed to keep their engagements, he captured their domaines, as he had done with those of the kings of Marecadjis, although he was connected to them".

The king of Bhatgaon exasperated against his rival Jaya Prakaca, king of Kathmandu, calls Prithi Narayan to his help. Prithi Narayan seized the opportunity to intervene. He captured Nayakot and entered the great valley, where he beseiges Kirtipur one league to the South-West of Kathmandu. He wished to measure his strength before attacking the capitals. Kirtipur had "eight thousand houses" (Ginseppe), a little less than half of Kathmandu. Perched on an almost perpendicular plateau, she was almost impregnable. The king of Patan, suzerain of Kirtipur does not act, but Jaya Prakaca rushes with his usual impetuosity, engages a battle and wins a complete victory. A brother of the Gurkha king was killed on the battle field; Prithi Narayan narrowly escaped death. A soldier of Jaya Prakaca had already raised his sword to slay him when a comrade too inbued with Hindu doctrines, cried out: "He is a king. He must not be killed." He owed his escape to two men of low caste, a Duan and a Kasai, who carried him as far as Nayakot in one night.

(To be continued)

FOOT NOTES

1. All the kings are glorified in an inscription (date obliterated) which I picked up at Deo Patan and which commemorates the establishment of a fountain in memory of their mother.
2. Bendall, Journ. As. Soc. Beng., 1903, p. 15. The Devanagiri text printed with the note 2 gives 513 and not 523. But the verification shows that it really concerns "Wednesday the 18th May 1403", which gives the exact harmony of the day of the week, of the nakasatra (Revati) and of the Yoga (Ayusmat) of vaicaka badi 10, N. S. 523.
3. This account of the Buddhistic Vamcavali is the captivating counterpart of an account by Hiouen-tsang. The Chinese pilgrim, in order to cross the Indus in returning towards China, had laden a boat with the manuscripts and rare seed of flowers which he was bringing away from India. But a storm arose and the boat was so violently shaken that fifty manuscripts and all the seeds were lost. The king of Kapica went himself to meet Hiouen-tsang on the banks of the river, and said to him: "I have learnt venerable master, that in the middle of the stream you have lost many sacred books. Were you not also bringing away seeds of fowers and of fruits from India ?";- "I was bringing away in fact",

he replied. "This has been", added the king, "the sole cause of the misfortune that befell you. Ever since antiffuity up to our present days, such has been the fate of persons who had wished to cross the river with a collection of seeds of flowers and fruits." (Life of Hiouen-tsang, trans. St. Julien, p. 263.)

4. On these works of Jyotir Malla, see, Haraprasad, Report, 1901, p. 10 and 11, II.-16.

5. Analyzed in the Katalog der Bibliothek der Deutscheu Morgenlandischen Gesellschaft, Vol. II; ms. no. 6.

6. Cambridge, Add. 1695.

7. Mission Apostolica thibetano- seraphica... p. 202.

8. The date supplied by W and V is doubly impossible. Mahendra Malla ascends the throne after 1551, and furthermore for 1549 the 5th Magha clear would give the Friday(and not the Monday) 4th January.

9. An inscription dated N. S. 777, 1657 A.D., and which commemorates the installation of a Vicvarupa by Pratapa Malla, names the second Lalamati, and mentions thus her genealogy: Simha Narayana, king of Bhagavati pura- Vagha Narayan- Padma Narayana, Laksmi Narayana, Bhavana Narayana, Jiva Narayana, Kirti Narayana, father of Lalamati.

10. According to Wright (220, n. 1) these coins are sought for which have become very rare, for the purpose of a magical remedy. The water in which they are soaked acquire the property of assuring a rapid confinement. The same virtue is attributed to the sword which has killed the man.

11. The ms. Add. 1475 written in 1682 gives for king, Prithivindra Malla.

12. I reproduce these verses, preserved in the Vamcavalis (W. V.) and which show the nature of the doceuments on which the author of these chronicles base themselves:

Siddhi Narasimhah sarvajno jivanmukto jitendriyah
madhavapriyah cribhakto yogicvarah kavicvarah
virakto bhavati tyagi Harisimhasya nandanah
ity akhyanam pathan nityam sarvaih papaih pramucyate

13. The Sanscrit epopee has taken it up. There exists in the Library of the Darbar, at Kathmandu, poem of Lalita Vallabha, the Bnakta Vijaya Kavya which deals the conquests of Prithi Narayana (Haraprasad, Report, 1901. p. 18).

प्राचीन नेपालमा राजपथ र यातायातका साधनहरू

तारानन्द मिश्र

कुनै पनि देशको प्रशासन संचालन र आर्थिक उन्नति गर्न, देशलाई राजनीतिक र सांस्कृतिक एकतामा आबद्ध गर्न, साथै एउटा राष्ट्रिय भाषाको विकास गर्न पनि बाटो र यातायातका साधनहरूको ठूलो भूमिका रहन्छ। बाटो र सवारी साधनको व्यवस्था भए मात्र मालसामानहरू यता-उता लग्न सकिन्छ र मानिसहरूको आवत-जावत सम्भव हुन सक्दछ। हुन्त प्राचीनकालमा काँध अथवा पिठ्यूँमा मालसामान बोकेर पैदल हिंड्ने बाटोको संख्या बढी थियो होला, तर रथ, हात्ती र घोडाहरू हिंड्ने बाटाहरू पनि निकै थिए भन्ने विभिन्न अभिलेखहरूबाट प्रमाण पाइन्छ।

बाटाका लागि प्रयोग भएका प्राचीन शब्दहरू–

बाटाका लागि अभिलेखहरूमा प्रयोग भएका शब्दहरू निम्न बमोजिम छन्। पथ शब्दको उल्लेख– चाँगुनारायण मानदेवको विजयस्तंभलेखमा[1], थानकोट आदिनारायण अभिलेखमा[2], हाँडिगाउँ गरुडस्तम्भलेखमा[3], नरेन्द्रदेवका यागबहाल[4], र बज्रधर[5] अभिलेखहरूमा, शिवदेव द्वितीयको लगनटोल[6] र बलम्बु शिलालेखहरूमा[7], जयदेवको च्यासलटोल लेख[8], नवसाल नारायणचौरस्थित लेख तथा मङ्गलबजार अभिलेखहरूमा[10] गरिएका पाइन्छ। 'बाटो' का लागि व्यवहार हुने अर्को शब्द हो 'मार्ग'। यो शब्द थानकोट आदिनारायण लेख[11], सीतापाइलाको वसन्तदेवको अभिलेख[12], भक्तपुर कुह्मालेटोलको अभिलेख[13] शिवदेव र अंशुवर्माको चांगुनारायण लेख,[14] बनेपा[15] र टोखा[16] का अभिलेखहरू, नरेन्द्रदेवका यङ्गालहिटी[17], यागबहाल[18], बज्रधर[19] अभिलेखहरूमा पाइन्छ। यो शब्द शिवदेव द्वितीयको लगनटोल शिलालेखमा[20] र नवसाल नारायणचौर अभिलेखहरूमा[21] पनि उल्लेख भएको पाइन्छ।

'बाटो' का लागि जुन तेस्रो शब्द प्रयोगमा आएको छ, त्यो हो 'रथ्या' शब्द। 'रथ्या' को प्रयोग नरेन्द्रदेवको देउपाटन कसाईटोल लेख[22] र नक्सल नारायणचौर[23] अभिलेखहरूमा पाइन्छन्। मल्लकालीन अभिलेख[24] र ताडपत्रहरूमा[25] रथमार्गको धेरै ठाउँहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। नेपाल संवत् ७६१ को एउटा अभिलेखमा "चौडोबाटो" शब्दको प्रयोग[26] पहिलो पटक गरिएको पाइन्छ।

विभिन्न प्रकारका बाटाहरू–

नेपाली अभिलेखहरूको अध्ययनबाट प्राचीन नेपालमा धेरै किसिमका बाटाहरू थिए भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ। रामायणमा (१-४-२८) अयोध्यानगरको वर्णन आउँदा राजमार्ग र रथ्याको वर्णन गरिएको पाइन्छ[27]। भारतको बुलन्द शहर जिलाको अहरबाट प्राप्त नवौं-दशौं शताब्दि ई० को अभिलेखमा[28] बृहद्-रथ्या (प्रमुख बाटो), हट्टमार्ग (बजार जाने बाटो), र कु-रथ्या (गल्लीहरू) का बारेमा उल्लेख गरिएको छ। यस्तै नेपालमा पनि किसिम-किसिमका बाटाहरू थिए।

ठूल-ठूला बाटाहरू

प्राचीन नेपाली अभिलेखहरूमा उल्लेखित राजपथ[29], महापथ[30], बृहन्मार्ग[31], बृहत्पथ[32], महारथ्या[33], मूलमार्ग[34] आदि शब्दहरूले ठूल-ठूला बाटा र विदेशसंग जोड्ने बाटा-

हरू (High-Ways) को अर्थ बोध गराउँछन् ।

मध्यम खालका बाटाहरू–

यस्तै ताम्रकुट्टशाला[35] गमन मार्ग, वृजिकरथ्या[36] आदि बाटा शहरी बाहन हिंड्न सक्ने फराकिला मध्यम किसिमका बाटाहरू थिए ।

स-साना बाटाहरू–

तेस्रो किसिमको बाटोका जुन वर्णन अभिलेखहरूमा आएका छन्, ती हुन्, स-साना बाटाहरू, जसलाई हामी अहिले गल्ली भन्दछौं । यसका लागि प्रयोग भएका शब्दहरू सूल्पमार्ग[37], स्वल्पपन्था[38], स्वल्पमार्ग[39] आदि हुन् । यस किसिमको गल्लीलाई भारतीय अभिलेखहरूमा कुरथ्या[40] र वीथी[41] को नाउँबाट उल्लेख गरिएको छ । अश्वघोषद्वारा रचना गरिएको बुद्धचरितमा पनि यसलाई 'पथि' भनिएको पाइन्छ[42] । जातक कथाहरूमा तत्समयका बनासरका अनेक वीथीहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ[43] ।

माथि उल्लिखित तीन किसिमका बाटा बाहेक पनि अन्य प्रकारका बाटाहरूको परिचर्चा नेपाली अभिलेखमा गरिएको पाइन्छ । बन जाने बाटा[44], खोलापारी जाने बाटो[45] हात्ती हिंड्ने बाटो[46], गाउँतिर जाने बाटो[47], पहाड माथिको बाटो[48], खेतको आली माथिको बाटो[49], तल- माथि जाने बाटो[50], बाटाको मुहान[51], छाना भएको बाटो[52] र यात्राका लागि प्रयोग गरिने मार्ग आदिको उल्लेख भएको पाइन्छ । कालिदास रचित मेघदूतमा घुमाउरो बाटोको वर्णन छ ।[53] देउताको रथयात्रा गर्ने चलन नेपालमा प्राचीनकालदेखि नै थियो र यसको उल्लेख लिच्छवीका साथै मल्लकालीन अभिलेखहरू[54], तत्कालीन साहित्य र वंशावलीहरूमा पनि पाइन्छ । देवयात्राका लागि आज–भोलि जस्तै प्राचीनकालमा पनि तोकिएको हुन्थ्यो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । मध्यकालीन अभिलेखहरूमा यस्तै रथ हिंड्ने बाटोको उल्लेख गरिएको हो ।

नरेन्द्रदेवको देउपाटन कसाईटोल अभिलेखमा 'वृजिकरथ्या' शब्दको चर्चा छ । वृजिक शब्दले पनिनिद्वारा उल्लिखित १६ जनपदमध्ये एउटा बुद्धकालीन जनपदको स्मरण गराउँछ । यो जनपद लिच्छवी जनपद (हाल मुजफ्फरपुरको बैशाली क्षेत्र) नजिकै थियो । यसले एउटा बाटोको नाउँ खास जाति या समूहका व्यक्तिको नाउँबाट राखिने चलनको बोध गराउँछ । यसबाहेक ताम्रकुट्टशाला गमनमार्गले तामाका सर-सामान बनाउने कारखानातिर जाने बाटो र भारतीय अभिलेखमा उल्लेखित हट्टमागले बजार तिर जाने बाटो बुझाउछ । साथै यस किसिमसंग बाटोको नाम करण गरिन्थ्यो भन्ने स्मरण गराउँछ ।

मार्ग सन्धि–

रामायण (२–४८–१९) चार र महाभारतमा छ वटा चतुष्पथ (चौबाटो, चौराहा) को वर्णन पाइन्छ ,[55] बुद्धकालीन भारतमा चौबाटोमा ('चातुमहापत्रे'–परिनिर्वाण सूत्र) स्तूपको निर्माण गर्ने परम्पराको उल्लेख भएको पाइन्छ[56] । प्राचीन बाराणसीको बाह्र वटा चौराहा (सिंघाटक) मा मृगको मासु बेच्ने गरिएको वर्णन जातक कथा (३/४९;५/४५८;६/६२) मा पाइन्छ[57] । लिच्छविकालीन तीन बाटाको सन्धिको चर्चा शिवदेव द्वितीयको अभिलेखमा पाइन्छ[58] । शाहकालीन नेपालमा पनि चार बाटा (चौबाटो) को उल्लेख भएको पाइन्छ[59] ।

बाटोको चौडाई–

एउटा मध्यकालीन नेपाली अभिलेखमा चाक्लो बाटो[60] को प्रसङ्ग आएको छ । तर यी मार्गहरूको चौडाईको नाप बारे कहीं पनि उल्लेख पाईंदैन । यसबारे आचार्य कौटिल्यले राजमार्ग र रथ्या दुवैलाई चार दण्ड (चतुर्दण्डारा रथ्या) चाक्लो बनाउने हात्तीको बाटो दुई दण्ड (द्विदण्ड हस्तिक्षेत्रपथः) चाक्लो बनाउने निर्देश दिएका छन्[61] । शुक्रनीति अनुसार[62] राजमार्ग अथवा मुख्य सडक ४५ फीट चाक्लो हुनु पर्दछ । उनले बाटाका दुवै किनारामा ढलहरू भएको तथा ढुङ्गाद्वारा बाटाको बराबर मर्मत गरिन्थ्यो भन्ने जानकारी दिएका छन् । तिलौराकोट (प्राचीन कपिलवस्तु) को उत्खननबाट पश्चिमद्वारको भित्री भागमा १९ फीट चाक्लो, फलामको थोत तल ओछ्याएको र माथि ईंटले छापेको पक्की सडक पाइएको छ । सो बाटोको माथि रथको पाङ्ग्राको डाम पनि भेटिएका छन् । दुवै पाँग्राका माझको भाग चारफीट चाक्लो छ[63] ।

नेपालमा पक्की सडक–

लिच्छविकालीन नेपालमा बाटो पक्की थियो वा कच्ची

थियो यस्तो सूचना दिने कुनै पनि अभिलेख पाइएको छैन । तर मल्लकालीन नेपालमा यस किसिमको व्यहोरा दिने अनेक अभिलेखहरू छन् । पक्की बाटोको निर्माण ढुङ्गा अथवा ईंट छापेर गरिन्थ्यो । फर्पिङ्गको एउटा अभिलेखमा[64] सो नगरको नगरद्वारदेखि शिखरनारायणसम्मको बाटामा ढुङ्गा ओछ्याइएको उल्लेख परेको छ । नेपाल सवत् ८०३ को अर्को एउटा अभिलेखमा[65] बाटोमा तेलिया ईंट ओछ्याइएको सूचना प्राप्त हुन्छ । ईंट र ढुङ्गाद्वारा बाटो निर्माण गरिने परम्पराको बोध भए पनि प्राचीन नेपालका धेरै जसो बाटाहरू कच्ची नै थिए होलान् भन्ने सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

बाटाको किनारमा रहेका सत्तल, पाटी र धारा–

बाटाको किनारमा बटुवाहरूका लागि बोट-बिरूवा लगाउने र कुवा खन्न लगाउने परम्पराको सूचना प्रियदर्शी अशोकको गिरनार अभिलेख[66] ले दिन्छ । हिंडिरहेका बटुवा थाकेर बाटाको किनारमा रहेको ढुङ्गेधाराबाट पानी खाई, बाटा छेउमा सत्तल अथवा पाटीमा एक छिन आराम गरेर फेरि आफ्नो बाटो लाग्दथे । हुरी-बतास अथवा पानी परेका बखत बाटाको छेउमा रहेका सत्तल अथवा पाटीले नै उनलाई शरण दिन्थ्ये । बाटो, धारा र पाटीको यस्तो सम्बन्ध दर्शाउने अभिलेखले रुद्रदेवकालीन नेपालको एउटा दृश्य प्रस्तुत गर्दछ । उक्त अभिलेखानुसार पाटीको किनारमा ढुङ्गेधारा थियो जसको रेखदेखको अभिभारा बाटो सफा-सुग्घर गर्ने गुठीलाई सुम्पिएको थियो र पाटीको छाना मर्मतका लागि समेत चार शिवका (तत्कालीन शिव अथवा नन्दी अङ्कित मुद्रा) पनि उक्त गोष्ठीलाई दिइएको थियो[67] । यस्तै भावलाई दर्शाउने अर्को नेपाली अभिलेख नेपाल संवत् ८११ (वि. सं. १७४८ १८०४ ई सन्) को ठिमी दथुफलेको भूपतीन्द्रमल्लदेवको छ[68] । यस अभिलेखमा त्यस ठाउँमा अत्यन्त सिङ्गारिएका थामहरू भएको एउटा सत्तल थियो तथा घाम र थकाइले चूर भएका तथा प्यास लागेका पैदल हिंड्ने विभिन्न दिशाबाट आएका बटुवा त्यहाँ रहेको धाराको पानी खाई सत्तलमा आराम गर्दा तिनको मन अत्यन्त आनन्दित भै सारा थकाई मेटिन्थ्यो भन्ने भाव प्रदर्शित भएको छ । एउटा शाहकालीन अभिलेखमा पनि बटुवाका लागि धर्मशाला बनाइएको व्यहोरा प इन्छ[69] ।

सार्थविश्रामस्थल–

पालि ग्रंथानुसार अनाथपिण्डकको सार्थदल श्रावस्तीबाट कुशीनगर वैशाली, पाटलीपुत्र हुँदै राजगृहसम्म पुगेको थियो । यसका माझमा १२ वटा विसौनीहरू (राति बास बस्ने ठाउँहरू) थिए[70] । त्यस्तै अर्को बाटो श्रावस्ती प्रतिष्ठान (पैठण) सम्म पुग्दथ्यो र यसका माझमा छ वटा विश्रामस्थलहरू थिए[71] । लिच्छविकालीन नेपालमा पनि धनी व्यापारी सार्थवाहहरू थिए र तिनले अनेक हिन्दू मन्दिरहरू बनाएको उल्लेख पाइन्छ[72] । दुर्भाग्यवश अहिलेसम्म तिनको व्यापारिक मार्ग र विसौनीबारे वर्णन गरिएका अभिलेखहरू पाइएका छैनन् । तर पश्चिम नेपालको शक संवत् १२७८ (ई. सन् १३५३) को नावल्लदेवीको पाथरनाउली अभिलेखले सुर्खेत-दुल्लु–सेंज्जा राजमार्गको त्यस ठाउँमा सार्थवाह अथवा व्यापारीहरूको निम्ति बिसौनी, सत्तल र ढुङ्गेधारा भएको प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ[73] ।

बाटाको निर्माण, मर्मत र संभार

बाटाको निर्माण र सम्भारको काम प्राचीन नेपालमा सरकार र जनता दुवैबाट हुने गर्दथ्यो । कहिलेकाहीं बाटाको निर्माण र मर्मत सरकारद्वारा जनतालाई झारा-को आदेश दिई अथवा जनतामाथि कर लगाई गरिएको पनि प्रमाण पाइएको छ । नरेन्द्रदेवको अनन्तलिङ्गेश्वर मन्दिर अभिलेखमा त्यस भेकका प्रत्येक परिवारका मुखियाहरूबाट कार्तिक महीनाको शुक्ल एकादशीका दिन बाटाको मर्मतका लागि चार-चार माना चामल सङ्कलन गरी बाटाको मर्मत गराइने सूचना पाइन्छ[74] । अंशुवर्माको हाँडिगाउँको संवत् ३० को अभिलेखमा बढार्ने अमाईहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ[75] । रुद्रदेवको शासनकालको नेपाल संवत् २९२ (ई. सन् ११७२) को एउटा शिलालेखबाट बाटोलाई सफा-सुग्घर गर्न र बढार्न गोष्ठी रहेको तथ्य सामुने आउँछ[76] । यक्षमल्लकालीन भक्तपुरको एउटा अभिलेखमा[77] सो नगरको चारैतिर नगरपर्खाल, बुर्जा, नगरद्वार र बाटाहरू बनाउन त्यहाँका चारै वर्णका जनताले श्रमदान गरेका थिए भन्ने वर्णन छ । वर्षमा एक पटक त्यहाँको बाटो लगायत सबै वस्तुहरूको जीर्णोद्धार र मर्मत गर्न पनि श्रमदानकै व्यवस्था थियो । श्रमदान नगर्नेहरू माथि जरिमाना पनि गरिन्थ्यो । यस्तै एउटा अर्को अभिलेख पाटनका राजा श्रीनिवासमल्लको पालाको छ । उक्त

अभिलेखमा गढ-पर्खालका साथै पुल फेर्ने काममा देशका प्रत्येक मानिसले चित्त नदुखाई झारामा शामेल हुनु भन्ने आदेश दिइएको छ । उक्त झारामा नजाने मानिसहरूलाई आर्थिक दण्ड गर्ने, डोरीले बाँध्ने अथवा देश निष्कासन गर्ने सजायँको व्यवस्था थियो[78] ।

यातायातका साधन

प्राचीन नेपालमा आज जस्तै बढी मान्छे पैदल हिंड्ने गर्दथे होलान्[79] । सामान पनि पिठ्यूँ र काँधमाथि दुवै छेउ झुण्ड्याउने भारी बनाएर[80] अथवा टाउकोमाथि राखेर ओसार्थे होलान् । तर हात्ती, घोडा, ऊँट, बैलगाडा, चौंरीगाई, बाख्रामाथि पनि सामान ओसार्ने चलन अवश्य नै थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । डा. वासुदेवशरण अग्रवालका मतमा वाह्य अथवा वाहन द्विप्रकारका थिए[87] । स्थलमाथि हिंड्ने वाहन (वाहनम् आभितत) र जलयात्रायातको साधन-उद्वाहन, नौवाटक अथवा नौविटान आदि । नेपाल गाउँप्रधान देश भएकाले तराईतिर अझै सबभन्दा प्रमुख यातायातको माध्यम बैलगाडा नै छन् । पातञ्जलिले (III, २, ११५, II, १२०) प्राचीन भारतीय राजमार्गमाथि बैलगाडा (सकट-सार्थ) को हुल गइरहेको वर्णन गरेका छन्[82] । बैलगाडामा गृहपति अनाथपिण्डकद्वारा हिरण्यधन लगेर श्रावस्तीको डोतवनमा कोटिमुद्रा ओछ्याउने दृश्य र शिलालेख समेत भएको एउटा ढुङ्गाको मूर्ति भारहुत स्तूपबाट प्राप्त भएको छ[83] । यस्तै भगवान शाक्यमुनि बुद्धका लागि आनन्दले ककुत्था नदीबाट पानी लिन जाँदा ५०० बैलगाडा नदी पार गरिरहेका थिए भन्ने बौद्ध साहित्यमा वर्णन गरिएको छ[84] । पातञ्जलि अश्वरथ (घोडागाडी), औष्ट्ररथ (ऊँटगाडी) र गर्दभरथ (गधा-गाडी) आदि त्यसकालमा रहेको उल्लेख गर्दछन्[85] । पाणिनिका अनुसार सेनाका प्रमुख अङ्गहरू मध्ये रथ माथि सवार सेना र घोडा माथि सवार सेना (रथिकाश्वारोहम्) थिए[86] । अश्वघोषद्वारा रचना गरिएको बुद्धचरितमा बालक सिद्धार्थको मनोरञ्जनका लागि सासाना दुई वटा गोरूहरू भएको बैलगाडाको वर्णन गरिएको पाइन्छ[87] । अर्को ठाउँमा युवराज सिद्धार्थलाई चार वटा पूर्ण प्रशिक्षित घोडाहरूले तानिएको सुनको रथ माथि सवार भएको भनी चर्चा गरिएको छ[88] । अंशुवर्माको नीलीशाला प्रणाली अभिलेखले नेपालमा अश्वरथ र बैलगाडाहरू रहेको प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ[89] । लिच्छविकालीन संवत् ५२६ को लेले अभिलेखबाट[90] नेपालमा अनेक प्रकारका गोष्ठीहरू संगै प्रवहण गोष्ठी पनि रहेको थियो भन्ने थाहा पाइन्छ । त्यहाँ गाडा रथ आदिको व्यवस्था गर्न २० माना कुत आउने जग्गाको बन्दोवस्त गरिदिएको थियो । नरेन्द्रदेवको देउपाटनको संवत् ६९ को अभिलेखमा पनि शायद कुनै किसिमको वाहनको उल्लेख गरिएको छ[90] क । अर्को एउटा त्यसै कालको केवलपुर अभिलेखबाट[91] त्यस भेकमा पर्ने नुपुन्न द्रङ्गका वासिन्दाहरूलाई अन्य विष्टिहरू माफी गर्नुका साथै रथ बनाउने झरा पनि माफ गरी दिने बोली परेको छ । यसैले त्यस भेकका जनता रथ बनाउने काममा सिपालु थिए भन्ने सूचना पाइन्छ । काठका काम गर्ने काष्ठकर्मकार र रथकारको उल्लेख मध्यकालका अनेक अभिलेखमा पाइन्छन्[92] ।

लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा वर्णित गोयुद्ध (गोरूको जुधाई) र गोहल[93] (गोरूले तान्ने हलो) को वर्णनबाट यहाँ अवश्य पनि बैलगाडा त्यसकालमा थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । हाँडिगाउँको संवत् ३० को अभिलेखमा 'अभिषेकहस्ति' (राज्याभिषेकमा प्रयोग भएको हात्ती) र 'अभिषेकअश्व' (राज्यभिषेकका लागि उपयोग गरिएको घोडा) को उल्लेख भएको छ । यस्तै स्वयम्भूको लिच्छवि अभिलेखमा 'वन्यगजेन्द्रमत्त' (बनको उन्मत्त हात्ती) को चर्चा गरिएको छ । थानकोट आदिनारायणको संवत् ४२८ को अभिलेखबाट हस्तिमार्गको वर्णन पाइन्छ[94] । मानदेवको चांगु अभिलेखमा सयौं असल खालका हात्ती र घोडा लिई मानदेव पश्चिम मल्लपुरीको विजययात्रामा गएको[95], भन्सार चोकको नरेन्द्रदेवको अभिलेखको अभिलेखमा[96] युद्धमा प्रयोग गरिएका घोडा र हात्तीको उल्लेख आदिले प्राचीन नेपालमा यातायातको साधनको रूपमा हात्ती र घोडाको सर्वाधिक प्रयोग भएको तथ्यलाई प्रमाणित गर्दछ । यस्तै मल्लकालमा प्रतापमल्लको ने. सं. ७७८ (१७७१ ई. सन्) को अभिलेखमा सयवटा घोडा दान गरिएको वर्णन छ[97] । नेपालको आफ्नै जंगल भित्र प्रशस्त हात्तीहरू भएकाले तराईको जंगलबाट हात्ती समातेर काटमाडौं ल्याउने गरिन्थ्यो । भास्करमल्लले हात्तीखेदाको खर्चका लागि केही जग्गा बेचेको वर्णन पाइन्छ[98] । भूपतीन्द्रमल्लले पनि मकवानपुरका राजासँग मिली हात्तीखेदा गरेका थिए । पृथ्वीनारायण शाहको मकवानपुर कब्जाबाट उनले त्यहाँबाट सयौं हात्ती पाएका थिए[99] । माथिको विवरणबाट नेपालमा

यातायातका साधनको रूपमा गोरु, हात्ती र घोडा आदि जनावरको प्रमुख भूमिका रहेको थियो भन्ने थाहा पाइन्छ ।

पशुहरूको हेरचाह र तत्संबन्धी अधिकारी

पशुधन कृषिका साथसाथै यातायातका लागि पनि महत्वपूर्ण साधन भएकाले प्रत्येक देशको सरकारले तिनको हेरचाह गर्ने अधिकारी नियुक्त गर्दथ्यो र आफ्ना जनतालाई पशुपालनका लागि प्रोत्साहित गर्दथ्यो । कौटिल्य अर्थशास्त्र (१/३) ले कृषि र वाणिज्यका साथै पशुपालनको उल्लेख गरेको छ । लिच्छवी कालका अभिलेखहरूलाई हेर्दा त्यस बखत पनि पशुपालनका लागि तत्कालीन शासन व्यवस्थाले जनतालाई निकै प्रोत्साहित गरेको थियो भन्ने थाहा पाइन्छ । मानदेव चांगुरतंभलेख, अंशुवर्माको नीलोशालाप्रणाली अभिलेख, हनुमानढोकाको अभिलेख[100], थानकोट आदि नारायण अभिलेख, नरेन्द्रदेवको अनन्तलिङ्गेश्वर र भन्सारचोक आदि लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा हात्ती, घोडा, गोरु, गाई आदि अनेक किसिमका जनावरहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ । थानकोट आदिनारायणको वसन्तदेवको अभिलेखमा जयपल्लिका नाउँको गाउँको चर्चा छ । श्री घोषका अनुसार[101] पल्लिकाबाट अन्त हुने गाउँको नाउँ गोपालकहरूको बस्ती हुन्थ्यो । लिच्छविकालका अन्य अभिलेखहरूबाट पनि त्यस भेकमा अभीरहरू बस्दथे भन्ने थाहा पाइन्छ । भीमार्जुनदेव र विष्णुगुप्तका यङ्गालहिटी र भृङ्गारेश्वर अभिलेखहरूमा[102] अन्यवस्तुका साथै गाई-वस्तुलाई पनि धन भनिएको छ, जसले त्यस बखत पशुको महत्वबारे प्रकाश पार्दछ । अंशुवर्माको बट्टोल अभिलेख[103] बाट अंशुवर्माले हुङ्गेधारा बनाउने कामबाट खुशी भएर मल्लपोट (श्री धनबज्रका अनुसार भैंसीको पाडो) र सुगुरमाथिको कर माफ गरिदिएको वर्णन छ । अंशुवर्माकै बुङ्गमती अभिलेखमा[104] कुखुरा, सुगुर, भैंसीको पाडो र माछाको राम्रो हेरचाहले खुशी भएर उक्त गाउँमा भट्टाधीकरणको प्रवेश राखेर केही करहरू माफी गरी पशु-पंक्षी को पालन गर्ने उद्योगलाई प्रोत्साहन दिएको तथ्य प्रकट हुन्छ । यस्तै पशुमाथि कर कम गर्ने अथवा करको माफीको चित्र भीमार्जुन- जिष्णुगुप्तको यङ्गालहिटी अभिलेखबाट पनि पाइन्छ[105] । अंशुवर्माकालीन भट्टवाल र टिस्टुङ्गका अभिलेखमा चौरीगाईको पुच्छर, मृग, ऊन र कस्तुरी आदिको बिदेश निकासी बन्द गरी केही मात्रामा पशुबधको रोकथाम गरिएको बुझिन्छ[106] । यस्तै तौखेलको अभिलेखमा भैंसीको उल्लेख पाइन्छ[107] । मल्लकालमा पनि पशुधनको विकासका लागि सरकारीयन्त्रले प्रोत्साहन दिएको फलस्वरुप अनेक पशुहरूको उल्लेख ठाउँ-ठाउँमा पाइन्छ । शाहकालीन नेपालमा रणबहादुर शाहले पशुको विकास र प्रवर्द्धनका लागि विदेशबाट नयाँ किसिमका गाई, सँढे, घोडा र अन्य जनावरहरू मगाएका कुरो सर्वविदित छ ।

हाम्रा प्राचीन अभिलेखहरूमा जनावरहरूको विकासका लागि कुन अड्डालाई जिम्मेवारी सुम्पिएको हो भन्ने र सम्बन्धित अधिकारीहरूको नाउँको उल्लेख परेको छैन । पशुधनको रेखदेखका लागि अधिकारीहरूका नाउँ 'अश्वाध्यक्ष', 'भटाश्वपति', 'गोअध्यक्ष', 'गोकुलप्रमुखाधिकारी', 'करितुरगपत्तनाकरस्थानविषय गोकुल प्रमुखाधिकारपुरुषान'[108] आदि थियो भन्ने कुरा भारतीय अभिलेखहरूबाट थाहा पाइन्छ । खालीमपुर (बङ्गाल) बाट प्राप्त आठौं श. इ० सन् को धर्मपालको ताम्रलेखमा 'हस्त्यश्वगोमहिष्यजा–विकाध्यक्ष' (हात्ती, घोडा, गाई, भैंसी, बाख्रा आदि रेखदेख गर्ने अधिकारी) को उल्लेख पाइन्छ[109] । अर्को नारायणपालदेवको भागलपुर दानपत्रमा[110] हस्त्यश्वोष्ट्र–नौबल–व्यापृतक', र 'गोमहिषाजाविकाध्यक्ष' (गाई, भैंसी, हात्ती, घोडा, ऊँट, बाख्रा ,नाव आदि हेरचाह गर्ने अधिकारी) को चर्चा गरिएको पाइन्छ । अर्को अभिलेखमा[111] 'गोमहिष्य–अधिकृत' र चेदिराजा कर्णको बनारस ताम्रपत्र लेखमा[112] 'महाश्वसाधनिको' आदि गाई, भैंसी, र घोडाहरू हेरचाह गर्ने अधिकारीहरूबारे उल्लेख पाइएको छ । यस्तै 'नागवनाध्यक्ष' नाउँका वन अधिकारीको काम हात्तीहरूको संवर्द्धनका लागि उपयुक्त हुने वन लगाउने र त्यसको सुरक्षा गर्ने थियो[113] । यो काम हाम्रो सरकारले गैंडाको वृद्धि र सुरक्षाका निमित्त चितवनमा गरेको उपायसंग तुलनीय छ । यसरी नेपाली अभिलेखमा पशुको विकास र हेरचाहका लागि अधिकारीहरूको नाउँ उल्लेख नगरिएको भए पनि भारतका छिमेकी प्रदेशहरूका अभिलेखहरूबाट प्राप्त नाउहरूसंग मिल्ने थियो होला भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यस्ता अधिकृतहरूको नाउँ उल्लेख भएपनि हाम्रो आँखा अगाडि

नआएको मात्र हुन सक्दछ। अनुसन्धान गर्दा भविष्यमा भेटिन सक्दछ ।

सार्थवाहहरूको संगठन र तिनको सामाजिक स्थिति–

देउपाटनको संवत् ४०२ को रत्नसंघको अभिलेख-बाट उरुधि र टेबहालको संवत् ४०२ को व्यापारी सार्थवाह गुहमित्र आदि लिच्छविकालका ठूला धनी सार्थवाहहरू थिए र तिनको व्यापार टाढा-टाढाका देशहरूसंग थियो भन्ने कुरामा उल्लेख गरिसकेको छ । यहाँका जनश्रुतिमा प्रचलित सिंहसार्थवाह र कोटिकर्ण आदि सार्थवाह व्यापारीहरूका कथा काठमाडौंका बौद्धविहार-हरूमा चित्रित गरिएका पाइन्छन् । सार्थवाहबारे यति विवरण प्राप्त भएपनि तिनको सामाजिक स्थिति र संगठन बारे हाम्रा अभिलेखहरू मौन छन् । मेधातिथि (मनुस्मृतिको व्याख्या– ८/४१) र याज्ञवल्क्यमाथि टिप्पणी (२/३०) गर्दै विज्ञानेश्वरले सार्थवाहहरूको गोष्ठीको उल्लेख गरेका छन्[114] । विदेशी व्यापार गर्ने व्यापारी समूहलाई बन्जारा पनि भन्ने चलन थियो र तिनका नेता सार्थवाह हुन्थे[115] । वैशाली (बिहारको मुजफ्फरपुर नजीक) को उत्खननबाट प्राप्त भएको एउटा पाको माटाको मुद्रा (Seal) मा सार्थवाह कुलका व्यापारी निगम ("श्रेष्ठी सार्थवाह कुलिक निगमस्य") को उल्लेख भएको पाइएको छ[116] । कुमारगुप्त प्रथमको दामोदरपुर तामा पत्र लेखमा सार्थवाह बन्धुमित्रको उल्लेख सरकारी जागिरदारको रूपमा गरिएको पाइन्छ[117] । दामोदरपुरकै अर्को तामापत्रमा यस्तै सार्थवाहलाई सरकारी प्रशासनिक ओहदामा राखिएको वर्णन पाइन्छ[118] ।

बाटामा चोर र डाँकाको उत्पात–

विनय (१/२२०) का अनुसार कोशलराज्यको साकेत र श्रावस्तीका माझको बाटामा चोर र डाँकाहरूको धेरै उत्पात थियो । वामनपुराणमा साकलको एउटा व्यापारी सौराष्ट्रका लागि गैरहेको बखत बाटामा राजस्थानको मरुभूमिमा डाँकाहरूद्वारा लुटिएको घटनाको उल्लेख भएको छ[119] । महाकवि कालिदास रचित मालविकाग्निमित्र (पञ्चम अङ्क) मा सार्थवाहहरू जङ्गलभित्र बास बस्दा कपडाले छाती कसेका, कुर्कुचासम्म झुण्डिने मयूरका प्वाँख लगाएका, हातमा धनु लिएका, जोरसंग कराउँदै डरलाग्दा डाँकाहरू आए । सार्थवाहका सिपाहीहरूले केही बेर ती डाँकाहरूसंग लडाई गरे । तर पछि डाँकाहरूले तिनीहरूलाई हरइदिए[120] । उद्योतन सूरीको कुवलयमाला अनुसार सार्थवाहहरू आफ्ना साथमा धेरै संख्यामा हातहतियार भएका सिपाही लिई हिंड्थे[121] । पालीग्रंथहरूमा पनि यस्ता व्यावसायिक सार्थसुरक्षा दलबारे उल्लेख भएको छ[122] । सार्थवाहका सार्थदलका साथ अर्को एउटा स्थलनियामक नाउँको कर्मचारी हुन्थ्यो । थलनिय्यामक नाउँका अधिकारीले वनजन्तु, डाँका र राक्षस आदिबाट व्यापारीहरूलाई सुरक्षासाथ पथ-प्रदर्शनको काम गर्दथ्यो[123] । चोर–डाँकाको उत्पात नेपालमा पनि थियो भन्ने व्यहोरा लिच्छविकालका अभिलेखहरूबाट पनि थाहा पाइन्छ[124] । जयस्थितिमल्लले चोरहरूलाई सजायँ गरेको व्यहोरा गोपालवंशावली (५६ ख) मा उल्लेख भएको छ[125] । पाटन मीननाथको लिच्छविकालका अभिलेखमा वर्णन अनुसार यस्ता विभिन्न किसिमका अपराध गरी अपराधीहरू सुरक्षित धरिएको बनदुर्गभित्र लुक्दथे[126] । चोर समेत यस्ता पाँच वटा अपराध गर्नेमाथि कारवाही गर्ने नेपालको लिच्छविकालमा 'शोहल' अधिकरण थियो भन्ने कुरा पार्सिस्थको अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ[127] । शायद यस्ता चोर–डाँकाका बिरुद्ध काम गर्ने सर्वोच्च अधिकारी महासर्वदण्डनायक र आजका प्रहरी जस्तै भटहरू थिए[128] ।

व्यापारीको माल हराएमा, चोरीमा अथवा डाँकाहरूले खोसी लगेको खण्डमा गाउँ प्रमुख, गाउँबाहिर विविताध्यक्ष' नाउँका अधिकारी, 'चोररज्जुक' आदि र सीमाक्षेत्रमा चोरिएमा सीमास्वामी' बाट असूल-उपर गराउने प्राचीन व्यवस्था थियो[129] । देवपालको नालंदा ताम्रलेखमा चौरोद्धरणिक' र 'दाण्डिक' नाउँका यस्ता अधिकारीहरूको उल्लेख भएको छ[130] । भागलपुरबाट प्राप्त नारायणपालको अभिलेखमा "चौरोहरणिक" नाउँका अधिकारीको वर्णन पाइन्छ[131] । कौटिल्य अर्थशास्त्रले बाटाको सुरक्षाका लागि 'अन्तपाल' नाउँका अधिकारी जिम्मेवार रहेको कुरा बताउँछ ।

बाटो कर

नयाँ बाटाको निर्माण र मरम्मतका लागि अरू देश जस्तै प्राचीन नेपालमा पनि बाटो कर लगाइन्थ्यो । यस किसिमका कर पैदल हिंड्ने बटुवामाथि नलगाई सामान-

माथि लगाइने कुरा विभिन्न अभिलेखहरू र अन्य स्रोतबाट थाहा पाइन्छ । यी सामानहरू भरियाले बोकी लाने[132] अथवा कुनै वाहन (रथ, हात्ती, घोडा, गाई-गोरु, रांगा, बाख्रा, गधा, ऊँट आदि) माथि बोकाएर ओहर-दहर गर्दा कर लगाइन्थ्यो । कौटिल्य अर्थशास्त्रले बाटो कर, गाडा कर र आयात-निर्यात शुल्क सङ्कलन गर्ने चौकीबारे वर्णन गरेको छ[133] । करबारे महाभारत, शान्तिपर्व (८७/१४) मा एउटा रमाइलो वर्णन छ जस अनुसार किन-बेच, बाटो, बाटो-खर्च, मालको प्राप्ति, सुरक्षा आदि कुराको विचार गरी व्यापारीहरूसंग कर लिने सल्लाह दिइएको छ[134] । लिच्छविकालको चापागाउँ अभिलेखमा स्थलद्रङ्गमा[135] विभिन्न किसिमका माछा बेची फर्कंदा प्रत्येक भारी माछामाथि भन्सार लाग्ने कुराको वर्णन छ । त्यस्तै भट्टवालको अभिलेख अनुसार[136] त्यस ठाउँलाई नेपालको पश्चिमद्वार भनिएको र त्यस ठाउँमा भंसार अड्डा र भंसार अधिकृत (शौल्किक) थिए । साथै यसले विभिन्न सामानमाथि शुल्क र ताप नाउँको कर-हरू लगाउने चलन रहेको कुरा प्रमाणित गर्दछ । त्यहाँ व्यापारिक मालसामान र भंसार अड्डालाई सुरक्षा प्रदान गर्ने गौल्मिक पनि थिए । भारतीय अभिलेख तथा साहित्यबाट पनि यस्ता सीमामा रहेका सरकारी अड्डामा शुल्क (Toll) बाहेक वर्त्तनी नाउँको अर्को कर पनि तिर्नु पर्दथ्यो भन्ने विवरण आउँछ । त्यहाँ पनि यस्ता शुल्क सङ्कलन गर्ने अड्डाको सुरक्षाका लागि अधिकारी रहेको र देशको व्यापारिक कानून र नियम उल्लघन गर्ने व्यापारीहरूलाई थुन्ने समेत ठाउँ भएको व्यहोरा प्राप्त हुन्छ[137] । त्यस्ता शुल्क लाग्ने ठाउँ राज्यसीमा अथवा द्रङ्गको सीमाक्षेत्रमा हुन्थे । कल्हणद्वारा रचना गरिएको नाटक राजतरङ्गिणीमा काश्मीरको एउटा द्रङ्ग भंग गरी द्रङ्गका अधिकारीहरूलाई बाँधी भन्सार लिई राजा जस्तै मालसामानमा आफ्ना नाउँका छाप लगाएको रमाइलो वर्णन छ[139] । मध्यकालीन नेपाली अभिलेखमा 'जगात' शब्द-को उल्लेख छ । 'जगात' शब्दको अर्थ बाटो करको रूपमा गरिन सकिन्छ । जगात भनी घण्टाकर्णका दिन हालसम्म पनि बाटो रोकी, बाटो कर असुल्ने सांस्कृतिक परम्पराले मल्लकालीन नेपालमा प्रचलित बाटो करको संझना दिलाउँछ([139]क) । विशाल नेपालका निर्माता पृथ्वीनारायण शाहको शाके संवत् १६८४ को नुवाकोट दरबार लेखमा पनि यस्तै मिल्ने वर्णन छ । उनले बनारसबाट फर्केर आउँदा बाटा-मा शुल्क सङ्कलन गर्ने तुर्क अधिकारीलाई मारिदिएको वर्णन छ[139] ।

शुल्क सङ्कलन हुने भंसार अड्डा, 'मण्डपिका'–

बाटोको कर अथवा भंसार संकलन गर्ने सरकारी अड्डालाई 'मण्डपि' अथवा 'मण्डिपिका' भन्ने चलन थियो । नक्साल नारायणचौरको लिच्छवि–अभिलेखमा यस्ता पोन्दिमण्ड-पिका' र 'विङ्वोचामण्डपि' नाउँ गरेका दुई वटा मण्ड-पिको नाउ उल्लेख भएको छ[140] । यस्ता कर संग्रह गर्ने मण्डपिकाहरूको[141] उल्लेख भारतीय अभिलेखहरूमा पनि ठाउँ-ठाउँमा भएको पाइन्छ । अभिलेख विषयका प्रसिद्ध भारतीय विद्वान् दिनेशचन्द्र सरकारका विचारमा मण्डपिकाका अधिकृत 'माण्डपिक' अथवा शौल्किक' हुन्थे[142]। मध्यकालीय नेपालमा पनि ठाउँ-ठाउँमा 'भंसारहिटी' (नक्साल नीलीशाला प्रणाली क्षेत्र), भंसार चौक (पाटन दरबार क्षेत्र), आदिमा यस्ता भंसार अड्डा रहेको कुरा सो ठाउँहरूका नाउँबाट अनुमान गर्न सकिन्छ ।

नेपाललाई विदेशसंग जोड्ने बाटाहरू–

नेपालको सम्पर्क भारतका अनेक नगर र त्यस बखतका राज्यहरूसंग रहेको कुरा विभिन्न ऐतिहासिक स्रोतबाट थाहा पाइन्छ । पाँचौं शताब्दी ई. पूर्वमा श्रावस्तीका व्यापारीहरू बराबर नेपाल आउने–जाने गर्दथे भन्ने कुरा जिनमित्रद्वारा लेखिएको मूलसर्वास्ति-वाद विनयग्रंथबाट थाहा पाइन्छ । भगवान् शाक्यमुनि बुद्धका प्रमुख शिष्य आनन्दपाणि आफ्ना परिवारका सदस्यसंग भेट्न व्यापारीहरूका साथ नेपाल आएका थिए भन्ने पनि त्यही ग्रंथबाट थाहा पाइन्छ । आनन्दका परिवारका साथै अन्य शाक्यपरिवारहरूलाई पनि कपि-लवस्तु र आफ्नो घर छोडी असाध्य जाडो हुने र बरफले ढाकिएको नेपालमा आउन परेको कारण, भगवान बुद्धके जीवनकालमा श्रावस्तीका राजा विरूढक (प्रसेनजितका छोरा) द्वारा कपिलवस्तुको विनाश गरिएको कारणले होला आचार्य कौटिल्यले आफ्नो अर्थशास्त्रमा नेपालबाट कम्बलहरू भारतीय बजारमा बिक्री गरिने कुराको उल्लेख गरेका छन् । तेस्रो शताब्दी ई. पूर्वमा मगधका सम्राट अशोक नेपालमा आएका थिए । उनले पाटनका सबै दिशाहरूमा स्तूपको निर्माण गराएका

र आफ्नी छोरी चारुमतीको विहा नेपालका एकजना राजकुमारसंग गराएका थिए भन्ने कुरा वंशावली र नेपालका जनश्रुतिमा सशक्त रूपमा वर्णित छन् । चारुमतीकै नाउँबाट देउपाटनका केही भाग चावहिल टोल भनी प्रसिद्ध भएको छ ।

काठमाडौंका मूर्तिकलामा खासगरी हाँडिगाउँबाट प्राप्त पहिलो श. ई. सन्तिरको यक्षमूर्ति (हाल राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनीमा राखिएको), केही प्राचीन किसिमका सारा नन्दी र कुमार समेतका उमा–महेश्वर मूर्तिहरू, केही श्रीलक्ष्मी मूर्तिहरू, पछि लिच्छविकालका सूर्य मूर्तिहरूमा कुषाण राजाहरूको (लामो कोट र बूटको) प्रभाव आदिले पनि नेपाली मूर्तिकलामा मथुराको कुषाणकालीन मूर्तिकलाको निकै प्रभाव र अनुकरण भेटिन्छ । लिच्छविकालका तामामुद्रामाथि कुषाण, यौधेय र गुप्तमुद्राको तौल र छापको निकै प्रभाव भेटिन्छ । चाँदीका पञ्चमार्क, कुषाण र यौधेयगणका मुद्राहरूको काठमाडौंबाट प्राप्त[143] आदि कुराहरूले पनि त्यसकालमा भारतसंग नेपालको व्यापारिक, सांस्कृतिक र आवत–जावतको निकै सम्बन्ध रहेको कुरा प्रमाणित गर्दछ । यी सब सम्बन्धका कारण नेपालमा त्यसकालमा आभीरगुप्तहरू हुन् कि भन्ने सम्भावनातिर औंल्याउँछ । गोपाल वंशावली र लिच्छविकालका शिलालेखहरूबाट नेपालमा आभीर–गोपहरूको राज्य थियो भन्ने प्रमाणित हुन्छ । यी आभीरहरू मथुराबाटै नेपालमा पसेका, बढी सम्भावना भएको हुनाले, काठमाडौंमा कुषाण मुद्राको प्रचलन (आफ्नो मुद्रा ढाल्ने सीप नभएकोले) भएको र मूर्तिकलाको विकास पनि मथुराशैलीकै आधारमा लगभग पहिलो शताब्दी ई पूर्व अथवा ई. सन्मा यहाँ भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । तर लेख्ने कला (शिलालेख, ताम्रलेख) को विकास यहाँ नभएकाले तात्कालिक इतिहास थाहा पाउन गाह्रो भएको हो ।

भारतको गुप्त साम्राज्यको जग हाल्ने लिच्छवीहरूको निकै देन भएको कुरा चन्द्रगुप्त कुमारदेवी मुद्रामा लिच्छवयः' अभिलेख हुनु र समुद्रगुप्तको प्रयागस्तंभ लेखमा आफूलाई 'लिच्छवीदौहित्र' भनी लेखाउनुका साथै स्कन्दगुप्तका भितरी स्तम्भलेख र विहारस्तम्भलेख, द्वितीय कुमार गुप्तका भितरी मुद्रालेख आदि सबै प्रमुख गुप्तराजहरूले आफ्ना अभिलेखहरूमा लिच्छवीहरूको उल्लेख गराउनमा गुप्तहरूको उदयका लागि नेपालमा बसोबास गरेका लिच्छवीहरूको ठूलो योगदान थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यसकालसम्म (लगभग पहिलो-दोश्रो शताब्दी ई. सन्सम्म) मा लिच्छवीहरूले नेपालमा आफ्नो प्रभुत्व कायम गरिसकेका थिए होला । नेपालमा पनि लिच्छवीहरूको राजनीतिक सत्ता कायम गर्न भारतका गुप्तहरूको अपरोक्ष हात थियो कि भन्ने शङ्का लाग्दछ । लिपि (ब्राह्मी लिपि), भाषा (संस्कृत भाषा), आर्थिक संगठन, प्रशासनतन्त्र, मूर्तिकला, स्थापत्यकला आदि सबै क्षेत्रमा नेपालका लिच्छवीहरूमाथि गुप्तहरूको ठूलो प्रभाव परेको देखिन्छ । यसले उक्त कालमा नेपालको भारतसंग बराबर आवत–जावत र दुवै देशलाई जोड्ने राम्रो बाटो भएको प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ ।

लिच्छविकालीन विभिन्न अभिलेखमा पनि दक्षिणतिरबाट नेपालमा बराबर मानिसको आवागमन र वैवाहिक सम्बन्ध भएका थुप्रै घटनाक्रम प्रस्तुत गरिएका छन् । यी चित्र प्रस्तुत गर्ने अभिलेखहरू हुन्– ज्ञानेश्वरको अभिलेख मा[144], शङ्खमूल सिकुबहीको अभिलेख[145], यागबहालको संवत् १०३ को नरेन्द्रदेवको अभिलेख[146] । साथै पशुपतिमा रहेको जयदेवको अभिलेख[147] बाट पनि उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ । लिच्छवी राजा शिवदेव द्वितीयले आदित्य सेनकी नातिनी र मौखरी कुलकी छोरी वत्सदेवीसंग विहा गरेका थिए र जयदेव महारानी वत्सदेवीका छोरा थिए । जयदेवले पनि गौड, उडू, कलिङ्ग र कोशलका राजा श्री हर्षदेवकी छोरी राज्यमतीसंग विहा गरेका कुरा उनकै अभिलेखबाट प्रमाणित हुन्छ ।

मल्लकालीन नेपालमा पनि भारतसंग व्यापारिक, धार्मिक र वैवाहिक सम्बन्ध कायम भएका धेरै प्रमाणहरू पाइन्छन् । कर्णाटकबाट आएका नान्यदेवले १०९७ ई० सन्मा सिमरौनगढमा आफ्नो राजधानी बनाएका थिए । नान्यदेव र उनका उत्तराधिकारीहरू रामसिंह आदिले काठमाडौंमाथि अनेक पटक आक्रमण गरेका कुरा गोपालराजवंशावलीबाट थाहा पाइन्छ[148] । प्रताप मल्लले पनि काठमाडौं बाहिर महाविहार नगरकी अनन्त प्रियादेवी र भगवतीपुर देशका राजा कीर्तिनारायणकी छोरी लालमतीदेवीसंग विहा गरेका थिए[149] । वृहद् नेपालका निर्माता श्री पृथ्वीनारायण शाहको दोस्रो विवाह बनारसमा भएको थियो । उपर्युक्त विहाबारीबाट पनि नेपालको भारतसंग

घनिष्ट सम्पर्क रहेको थियो र यसबाट नेपाल–भारतको बाटाको इतिहास विभिन्न कालमा राम्रो थियो भन्ने प्रमाणित हुन्छ ।

भारतसंगको सम्पर्क बाटाहरू

प्राचीन नेपालले भारतसंग पूर्व र पश्चिम दुवैतिर बाट जोड्ने बाटो कायम गरेको र तिनको मरम्मत–सम्भार गरेको थियो । पूर्वको बाटोबारे राम्रो ज्ञान १२२८ ई० सन्मा नेपाल र भारत अध्ययनका लागि आउने तिब्बती विद्वान् चाग-लो-त्स-वा (संस्कृत नाउँ धर्मस्वामी) को वर्णनबाट हुन्छ[150] । श्री धर्मस्वामी नेपाल (ढाल काठमाडौं) बाट ऋषिशीर्ष (कालो पर्वत), महाभारत र चुरे पर्वत पार गरी तीन महीनामा सिमरौनगढ (कर्णाटकी नान्यदेव र तिनका उत्तराधिकारीहरूका राजधानी, हालको कलैया बजारबाट ६–७ कोस पूर्व-दक्षिणमा रहेको भग्नावशेष) पुगेका थिए । त्यहाँबाट वैशाली नजीक गङ्गा तरेर उनी पाटलीपुत्र र अरू ठाउँहरूमा गएका थिए । भारतको प्रसिद्ध उत्तरापथ पूर्वमा ताम्रलिप्ति (बङ्गाल) को समुद्री किनारदेखि चम्पा, पाटलीपुत्र, वाराणसी, प्रयाग, साकेत, कान्यकुब्ज, मथुरा, हस्तिनापुर, शाकल, तक्षशिला, पुष्कलावती, कपिशा, वाहलिक र कम्बोज (कम्पुचिया) सम्म पुग्न सकिन्थ्यो भन्ने कुरा ५०० ई. पूर्वका प्रशिद्ध विद्वान पाणिनिले उल्लेख गरेका छन्[151] । पूर्वमै अर्को बाटो, खासगरी तिब्बतबाट सोझै भारततिर लगिने मालसामानहरू दोलखा, जनकपुर भएर लगिन्थ्यो होला । गोपालराजवंशावली अनुसार नान्यदेव वंशका अन्तिम राजा हरिसिंहदेव यही बाटो भई भतातिर आउन लागेका थिए र बाटैमा मारिएर लुटिएका थिए[152] ।

नेपालबाट भारततिर लाग्ने पश्चिमको बाटो पनि थियो । यस बाटोबारे पश्चिम अंशुवर्माको भट्टआल र टिस्टुङ्गबाट पाइएका एउटै व्यहोरा र शायद एकै मितिमा संवत् ३१ मा कुँदिएको छ । यी अभिलेखहरूमा नेपाल देशको त्यसकालमा रहेको पश्चिम–दक्षिण सीमाचेत्र (पश्चिम ढोका) को स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ[153] । उक्त अभिलेखले जिल्लाधिकारी, भंसार अधिकृत सीमारक्षक चौकीका सेनाधिकारी आदिका साथै नेपालबाट निर्यात गर्न मनाही गरिएका फलाम, चमर, ऊन, कस्तूरी र तामाका भाँडाहरू बाहेक अरू सामानहरू लिई बाहिर गई बेच्न छुट दिइएको कुरा पनि प्रष्ट पार्दछ । यी दुबै अभिलेख बाहेक पाँच टिस्टुङ्गबाटै प्राप्त वसन्तदेवको संवत् ४३४ को अभिलेखमा पनि "स्वस्ति नेपालेभ्यः" भनी सम्बोधन गरिएको पाइन्छ । यस भेकबाट दुइवटा अरू पनि लिच्छवी अभिलेख पाइएका छन्, तीं हुन्– तौखेलबाट अंशुवर्माकै संवत् ३७ को तौखेल अभिलेख र अर्को चितलाङबाट महाराज उदयदेवको संवत् ४५ को अभिलेख । यस प्रकार चितलाङदेखि टिस्टुङ्गसम्म जम्मा पाँचवटा अभिलेखको प्राप्तिले पनि भारत जाने बाटो भएको नेपालराज्यको यस पश्चिमी सीमाचेत्रको महत्व र यहाँ रहेको महत्वपूर्ण व्यापारिक बाटोबारे प्रकाश पार्दछ ।

नेपाल तिब्बत–चीन बाटो

नेपालको उत्तरतिरको छिमेकी देश चीनसंग पनि धेरै अगाडिदेखि नै सम्बन्ध र सम्पर्क थियो भन्ने कुरा अनेक ऐतिहासिक घटनाबाट प्रमाणित हुन्छ । यो सम्पर्क र आवत–जावतले नेपाल–तिब्बत र चीनका बीच प्राचीनकालदेखि नै बाटो थियो भन्ने कुराको बोध गराउँछ । नेपाल–तिब्बतका बीच पहिलो सम्पर्क अंशुवर्माकालमा भृकुटीको विहा तिब्बती राजा श्रङ्ग-सांग-गम्पोसित गरिएर कायम भएका हो । यस कुराको उल्लेख तिब्बती वंशावलीले गरेको छ[154] । नरेन्द्रदेवलाई सत्तामा ल्याउन तिब्बतीहरूले मद्दत गरेका थिए भन्ने अनुमान गरिएको छ । उनकै शासनकालमा राजा हर्षशिलादित्यकहाँ चीनका ली-इ-पियओ नेपाल हुँदै गएका थिए[155] । अर्का चीनी राजदूत वाङ्ग-हियुन-त्से पनि नेपालमा नरेन्द्रदेवको आतिथ्य स्वीकार गर्दै हर्षशिलादित्यकहाँ गएका थिए । उनले राजा नरेन्द्रदेव, उनका दरबार, उनका पोशाक र आभूषणका साथै सामाजिक चलनका विषयमा रोचक वृत्तान्त प्रस्तुत गरेका छन् । राजदूत वाङ्ग-हियुन-त्सेले त्यस बखतको नेपालमा किसानभन्दा व्यापारीहरूको संख्या बढी रहेको कुरा लेखेका छन्[156] । नरेन्द्रदेवका छोराले ६५१ ई. सन्मा चीनका बादशाहकहाँ उपहार पठाएका थिए भन्ने श्री लेभीको भनाइ छ[157] । शायद यसै कुरालाई समर्थन गर्दै शिवदेव द्वितीयको लगनटोल अभिलेखमा प्रत्येक वर्ष

पाँचजना मानिसलाई भारको रूपमा तिब्बत पठाउने कुराको वर्णन छ[158]।

मध्यकालीन नेपालमा पनि चीनका बादशाह हाङ्ग ऊ-ले नेपालमा दुई पटक आफ्ना दूत पठाएका थिए। पहिलो दूत १३९० ई. सन्मा नेपालका राजा मतनका पालामा र दोस्रो पटक १४१३ मा आएको थियो। नेपाली राजाले चीनका बादशाहकहाँ सुनका मन्दिर र धार्मिक पुस्तक पठाएका थिए[159]। मल्लकाल र शाहकालमा नेपालका अनेक व्यापारीहरूले तिब्बतमा आफ्ना कोठी बनाई नेपाल-तिब्बत व्यापार र यातायातमा नियमितता ल्याएका थिए।

यी व्यापारिक आवत-जावतका अतिरिक्त नेपालबाट प्रसिद्ध स्थपति अरनिकोले चीनसम्म गई त्यहाँ अनेक मन्दिरहरू बनाएको कुरा सर्वविदितै छ। भारतको विक्रमशिला र नालन्दामा पनि अनेक तिब्बती छात्र र शिक्षक पठन-पाठन गर्दथे। यी दुवै बौद्ध विश्वविद्यालय तुर्क मुसलमानहरूद्वारा नासिएपछि भारतका र नेपालका पनि अनेक विद्वानहरू तिब्बत गएका थिए। तिनमध्ये मुख्य- कुमार, शीलमञ्जुश्री, बुद्धकीर्ति, शान्तिरक्षित, पद्मसम्भव आदि थिए।

श्री लेभीको भनाइ अनुसार दुवै देशका बीच आवागमनका दुइवटा बाटा थिए। एउटा किरोङ्गको बाटो, अर्को कुटीको बाटो। किरोङ्गको बाटो दुवै मध्ये अलि सजिलो थियो। श्री लेभीका अनुसार नेपाली राजदूत टोलीले पाँच-पाँच वर्षमा कुटीको बाटो भै चीनको दरबारमा उपहार लग्दथे र त्यहाँबाट चीनका बादशाहबाट पाएका उपहार खच्चर लिई किरोङ्गको बाटो भई फर्कन्थे[160]। नेपाल आउने पहिलो चीनी राजदूत ली-ई-पियाओ पनि तिब्बत-बाट किरोङ्गको बाटोभै आएका थिए। यसरी प्राचीन नेपालमा बाटाको राम्रो व्यवस्था हुनका साथै यातायातका साधनहरू पनि प्रशस्त र विविध किसिमका थिए भन्ने कुराको बोध हुन्छ।

पाद टिप्पणी

१. चाँगु. अभि.– 'प्रायात्पूर्व्वपथेन तत्र च शठा '"।

२ थानकोट आदिनारायणको संवत् ४२८ को अभि– "यावन्महापथः"।

३. हाँडिगाउँ सत्यनारायण मन्दिर गरुडस्तंभलेख– 'पथेन सौगताः"।

४. नरेन्द्रदेवको संवत् १०३ को यागबहाललेख– "वृहत्पथस्तत्पूर्वोत्तरङ्गत्वा"।

५ नरेन्द्रदेवको संवत् १०३ को बज्रधर अभि.– "वृहदारामस्यपूर्वमुखेमहापथ"।

६ शिवदेव द्वितीयको संवत् ११९ को लगनटोल– "चानुसृत्य स्वल्पः पन्था"।

७ शिवदेव द्वितीयको संवत् १२९ को बलम्बुलेख– "बृहत्पथस्य"।

८ जयदेवको संवत् १३७ को च्यासलटोललेख– "महापथेन च पश्चिमंगत्वा"।

९. नक्साल नारायणचौर अभि.– "दक्षिणाभिमुखेन महापथानुसृत्य'।

१०. मङ्गलबजार धारा अभि.– "धोलवासप्रदेशेमहापथे"।

११. थानकोट आदिनारायण अभि.–"ततोपिहस्तीमार्ग"।

१२. सीतापाइलाको वसन्तदेवको अभि.– 'मार्गात् पश्चिमेन राजभूमे"।

१३. भक्तपुर कुह्मालेटोल अभि.– "वि... यरवोट्ट सूल्यमार्ग लदेवी मार्गे'।

१४. शिवदेव र अंशुवर्माको चांगु अभि.– "मार्ग शिला"।

१५. " " बनेपा "– "पानीय मार्ग"।

१६. " " टोखा "– 'मार्गमनुसृत्य"।

१७. नरेन्द्रदेवको यङ्गालहिटी अभि.– "कोङ्गोबिल्वमार्ग'।

१८. " यागबहाल "– "वृहन्मार्ग'।

१९. " बज्रधर "– "म्हुप्रिङ्गामीमार्ग'।

२०. शिवदेव द्वितीयको लगनटोल अभि.–"सएव वृहन्मार्ग'।

२१. नक्साल नारायणचौर अभि. – "छूमकुटी मार्गस्य"।

२२. देउपाटन कसाईटोल अभि.– "वृजिकरथ्या निवासी"।

२३. नक्साल नारायणचौर अभि.–"रथ्यामूलस्य यद्दुद्वारं"।

२४. डि. रमण रेग्मी, मध्यकालीन नेपाल, IV, पृ. ३०६, ने. सं. ८७४ को अभि.– 'रथमार्गेण पश्चिमतः"।

२५. पूर्णिमा, १२, पृ. १८, ने सं. ६७८ को मेल्लवर्माको ताडपत्र– "रथ्यामार्गेण दक्षिण"।

२६. डि. र. रेग्मी, IV; पृ. ७३– "चौडोबाटेन पूर्व्वतो"।

२७. A. Ghosha, The City In Early Historical India, p. 51.।

२८. A. Ghosha, ibid, p. 50.।

२९. लिच्छविक लका भेल्बु अभिलेख; राजपथ र राजमार्ग-को उल्लेख पहिलो शताब्दी ई कालीन अश्वघोष रचित बुद्धचरितमा पनि पाइन्छ। The Buddha Carita, Asvaghosa, Edi. E. J. Johnston, 2nd edi, Oriental Books Reprint Corporation, 1972, p. 20– "शोभां परां राजपथस्य चक्रुः।"; p. 23– "कीर्णं तथा राजपथं कुमारः पौरैर्विनितैः शुचिधीर वेषैः।"; p 21– शनैः शनैः राजपथं जगाहे पौरैः"; p. 20 "ततैः कृते श्रोमति राजमार्गे श्रीमान्वि-नीतानुचरः कुमारः" यस शब्दको उल्लेख भारतीय अभिलेखमा पनि पाइन्छ। उदाहरणका लागि प्रस्तुत छ– वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय अभिलेखों का अध्ययन, पृ. ६७, "राजमार्गास्सैण्यप्रयाण समये"। यस्तै सिद्धसिसूरीको उपमीतीभवप्रपन्च कथामा कुनै पनि शहरमा दुइवटा महाराजमार्ग बना-उने सिफारिश गरिएको छ।

३०. थानकोट आदिनारायण अभि., नरेन्द्रदेवको यागबहाल अभिलेख र जयदेवको च्यासलटोल अभिलेखहरूमा उल्लेख भएको छ।

३१. शिवदेव द्वितीयको लगनटोल अभिलेख।

३२ नरेन्द्रदेवको बज्रधर अभिलेख र शिवदेव द्वितीयको बलम्बु अभिलेख।

३३. नक्साल नारयणचौरको लिच्छवी अभिलेख- "महार-थ्यायां स्तम्भितशिल"।

३४ D. R. Regmi, M. Nepal, III. p 133 "मुल मार्गेन उत्तरतःग्राहकेन क्षेत्रेण पूर्व्वत"।

३५. नक्साल नारायणचौर अभिलेख।

३६. नरेन्द्रदेवको देउपाटन कसाईटोल शिलालेख "वृजि-करथ्या निवासी मधु सूदन वामी"।

३७. भक्तपुर कुह्मालेटोलको लिच्छविकालीन अभिलेख।

३८. शिवदेव द्वितीयको लगनटोल अभिलेख– चानुसत्य स्वल्पः पन्था"।

४०. A. Ghosha, ibid, p. 50 माथि उल्लेखित अहरको अभिलेखाफुरथ्या शब्दको प्रयोग भएको छ।

४१. The Age of Imperial Unity, II p. 599; अरू हेर्नुस्– वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन- अभि-लेखको अध्ययन, भाग २ को पृ. १८७, चंदेल राजा धगको खुजराहो अभिलेख– 'ग्रामे पायर मण्डलोषु वणिजां वीथी पथे चलरे"।

४२ डा. राधा कुमुद मुकर्जी, हिन्दु सभ्यता, हिन्दी अनु; पृ. ३०८ बनारसमा हाथी दाँतको काम गर्नेहरूको गल्ली (दन्तकार वीथी, जातका १/३२०, २/१९७) रङ्गको काम गर्नेहरूको गल्ली (रजक वीथो, जातक ४/८१), वैश्यहरूका गल्ली (वेस्स व्यापारी जातक, १/३५६) वर्णन छ।

४३. The Buddha Carita, ibid, p. 22 'कुमारं पथि वीक्षमाणाः स्त्रियो बभुर्गामिक गन्तु कामाः"।

४४. नरेन्द्रदेवको वज्रधर लिच्छवी अभि.– "सरल वन गामी मार्ग"।

४५. थानकोट आदिनारायण अभि.– "पानीयमार्गविधिः", भक्तपुर कुह्मालेटोल अभि.– 'मार्गस्य हेली तिलं', बनेपाको शिवदेव+अंशुवर्माको अभि.– "पानीय मार्ग", नरेन्द्रदेवको यागबहाल अभि. "पानीयमार्ग" इत्यादि।

४६. थानकोट आदिनारायण अभि.–"ततोपि हस्तिमार्गं"।

४७. नरेन्द्रदेवको वज्रधर अभि.– "म्हुप्रिङगामी मार्ग– लो-प्रिङगामी मार्ग"; नक्साल नारायणचौर अभि.– "ग्राम गामी मार्ग"।

४८. चांगुको शिवदेव+अंशुवर्माको अभि.– "पर्व्वतस्योपरि-बिल्विङमार्ग"।

४९ यागबहालको नरेन्द्रदेवको अभि.– "पार्श्वालिमार्गेणोत्तरङ्गत्वा"।

५०. डि. र. रेग्मी, मध्यकालीन नेपाल, III, पृ. ७५–"थंथुलं कोथुलं", भारतीय अभिलेखहरूमा यिनलाई गोपथ र गोमार्ग भनिएको छ । उदाहरणका लागि प्रस्तुत छ– वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय–, पृ. १५९, खालिमपुर ताम्रलेख– "ओद्रग्राममण्डल सीमा कवस्थितो गो-मार्गः', पुनः भाग– २, पृ ९२ - "पश्चिमस्यां गोरथ्य" यहाँ गोरथ्य शब्दले बैलगाडा हिंड्ने बाटोतिर पनि औल्याएको हुन सक्दछ ।

५१. नक्साल नारायणचौर अभि.– "रथ्यामूलस्य यद्दुद्वारं प्रतिश्य"

५२. हाँडिगाउँ, अंशुवर्माको संवत् ३० को अभि.– "प्रतोल्याः पु. १ प ४", श्री धनवज्रज्यूले प्रतोल्याको अर्थ रथ हिंड्ने मूल सडक भनी लेख्नु भएको छ, तर यहाँ यो शब्द साधारण बाटाका लागि प्रयोग नभई शायद राजदरबारको ढोकाबाट दरबारलाई जोड्ने छानो भएको बाटोको अर्थ बोध गराउन प्रयोग गरिएको छ । यसै शब्दको अगाडि र पछाडि दक्षिणद्वार, पश्चिमद्वार, मानगृहद्वार, मध्यमद्वार र उत्तरद्वारको पनि उल्लेख भएकोले त्यो राजप्रासादभित्रैको छाना भएको बाटो हो भन्ने धारणालाई अझै पुष्टि गर्दछ । 'प्रतोल्या' शब्दको यस अर्थबारे सूचना यस पंक्तिका लेखकलाई प्रसिद्ध भारतीय विद्वान र पुरातत्त्व विभागका भूतपूर्व सल्लाहकार श्री कृष्णदेवबाट प्राप्त भएको छ । प्रतोल्या शब्दको उल्लेख अश्वघोष रचित बुद्धचरितमा गरिएको छ । बुद्धचरित, जनस्टन, पृ ५२– "स्वयमभवद्विवृताःपुर.प्रतोल्यः "॥

५३. पूर्णिमा, १५, पृ. २४६– "वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां"।

५४. पूर्णिमा, १२, पृ. १८– "रथ्यामार्गेण दक्षिणप्रदेश"; D. R. Regmi, M. Nepal, III, p. 306 "रथमार्गेण पश्चिमतः"; ठिमीको लिच्छवी अभि.– "गुरोर वासुदेवस्यरथे भूयाद"; शिवदेव द्वितीयको बलम्बु अभि.– "भगवतः श्रीपशुपति भट्टारकस्य प्रतिवर्षम् शोभमायात्रापि करनीया"; नक्साल नारायणचौर अभि.– "रथोत्तोलने", इत्यादि ।

५५. राधाकुमुद मुकर्जी, हिन्दू सभ्यता, हिन्दी अनु. पृ. १५७ ।

५६. Rhys Davids, Buddhist Suttas, p.9; Turnour, J. A. S. Bengal, VII, 1006, चक्रवर्ती राजाहरूका लागि चौबाटोमा थुप बनाउने परम्पराबारे भगवान बुद्धले स्वयं आनन्दलाई बताउनु भएको थियो । भारतको साँची यस्तै चारवटा बाटोको संगममा रहेको हुनाले अशोकले त्यहाँ स्तुप र स्तंभ गाड्न लगाएका थिए । वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय अभिलेखोंका अध्ययन, पृ. १९६ ।

५७. डा. मुकर्जी, हिन्दु सभ्यता, पृ. ३१० ।

५८. बलम्बुको शिवदेव द्वितीयको संवत् १२९ को अभि.– "बृहत्पथस्य त्रिसन्धि" ।

५९. भक्तपुर शिलालेख सूची, पृ. १३१;– "एक चार बाटा खनाई तैयार गर्यो" ।

६०. डि. रमण रेग्मी, मध्यकालीन नेपाल, IV, पृ. ७३– "अग्निहोत्रेन उत्तर चौडोवाटेन पूर्व्वतो" ।

६१. अर्थशास्त्र, II, ४ ।

६२. Sukra, I, p. 260 (trans, Sarkar, I, 519); Also A. L: Basham, The Wonder that was India, p. 224.

६३. T. N. Mishra, The Location of Kapilavastu and Archaeological excavations, 1978, p. 12, (PL–IX A), Also Ancient Nepal, Dept. of Archaeology, No. 41–42, 1977.

६४. डि. रमण रेग्मी, मध्यकालीन नेपाल, IV, पृ. १७२, ने. सं. ७९७ को अभि.– 'फणपि देशया..ध्वाकानथि लस लोहवन चिङा श्री शिखरनारायणया लोह ध्वाका दयका" ।

६५. हेमराज शाक्य, मध्यकालीन नेपाल, अभि. सं. ४४, "वारेफल न्हयवने लन्हयस चेकन अतवन चिङ"; केही अन्य अभिलेखहरूमा पनि ढुङ्गा छाप्ने वर्णन निम्न प्रकारसंग उल्लेख गरिएका छन्– भक्तपुर

शिलालेख सूचि (वीर पुस्तकालय), पृ. ११२; "मानन्धर सत्यसि श्री चंडेश्वरी देवी प्रीतिपूर्व्वकन देशया ध्वाकानिसें श्री ३ चंडेश्वरीया ध्वाखा लोन पुसितो लाओ लंचिङा जुलो।" भक्तपुर शि. सूचि, पृ ११३ "देविस्थानं निस्यं तामोत्वं लोहो लला चिङा जुलो"।

६६. वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय अभिलेखोंका अध्ययन, II, पृ. ४.; अशोकको गिरनार अभि.– 'पथेसु कूपा च खानापिता वं (व्र) छा च रोपापिता"

६७. अभि. संग्रह २, पृ. १३– 'पार्श्वे पट्टिक्या सहामल-जलद्रोणीमिमां दत्तवान् मार्गोन्मार्जन गोष्ठिकासु निहितं क्षेत्रञ्च तृरोपणम् ।। तत्पट्टिका पटलाच्छादनाय च शिवका चतुष्ट्यम्"। यहां यो स्मरणीय छ, पाटी शब्दको विकास यही पट्टिकाबाट भएको हो।

६८. पूर्णिमा, १०, पृ. २३–
"जयभूपतीन्द्र नृपतिस्तायप्रणालीम्मुदा"।
म्वेष्टेश्य परितुष्टये च व्यसृजद विश्रामशालां परां ।।
रम्या विश्रामशाला ललितविरचिता भूपतीन्द्रेण नूनं
स्तम्भस्तोर्मविचित्रा प्रमुदितमनसा पांथसंतापहन्त्री।
धर्म्मार्त्त: क्लान्तदेहा: श्रमकलितमुखा दिग्विदिगभ्य: समेता:
पीत्वा नीरं प्रणाल्यां जननिवहवरा: सादर संविशन्ति"।

६९ पुरातत्त्व पत्र संग्रह, ३, पृ. ४१,– "श्रीकाजी यशपाउ थापाकी नारी चित्तरेखा देवीजे बनायाका धर्मशालामा पांथजन आई... सुख पूर्वक बसुन"।

७० The Age of Imperial Unity, Vol-II, 1968, p. 606. उत्तराध्ययन सूत्र (३०–१५–१८) नामक जैनग्रंथमा सार्थविश्रामस्थलललाई सन्निवेश पनि भनिएको छ– डा. मुकर्जी, हिन्दू सभ्यता, पृ. ३०६।

७१. सुत्तनिपात, श्लोक, १०११–१०१३।

७२. देउपाटनको रत्नसङ्घको संवत् ४०२ को अभि.– "य: सर्थवाह उरूधि:किल रत्नसङ्घ:... प्रभुसंघनाम्न: लिङ्गाश्रिताक्वति"।
अर्को अभिलेख टेबहालको संवत् ४०२ को गुह-मित्रको तलबमोजिमको छ–
"वणिजां सार्थवाहेन गुहमित्रेण भक्तित:।
संस्थापितोत्र भगवानिन्द्रोनाम दिवाकर:"।

७३. यस अभिलेखको प्रकाशन योगी नरहरिनाथज्यूले गराउनु भएको छ। प्राचीन नेपाल (पुरातत्त्व विभाग) –११, पृ. ५१ मा पनि यसको चर्चा गरिएको छ।

७४. नरेन्द्रदेवको अनन्तलिङ्गेश्वर अभि.– 'कुलपतिना देयां कार्तिक शुक्लैकादश्याम्मार्ग संस्कारार्थन्तण्डुल मानिका ४"।

७५. अंशुवर्माको हाँडिगाउँ अभि.– "सम्मार्जयिष्या:"।

७६. रेग्मी, III, पृ. ८– "दत्तवान् मार्गोन्मार्जन गोष्ठीका सुनिहितं क्षेत्र च तृरोपणम्"

७७. रेग्मी, III, पृ. ७४–७५, ने. सं. ५७३ (ई. सन् १४५३)– "श्री स्वपस खारनो गड प्राकारनो लं ववाठनो दयकाजुरो .. श्रीश्रीप्रभुठाकुरस्यंनो प्रदिक प्रधाननो प्रजा पाखनो स्वप्वं देशश वसरपको समस्तस्यंवु, झोडन थं थंथुल, कांथुल थवथवसभुस... सोखयेमाल, सामविवद्वाले, सोथुप्रांत कुडछि धारेके काये..."।

७८. पूर्णिमा– २, पृ. ३१; रेग्मी- IV पृ. १५९,– "श्री-श्रीराजनप्रजापनि दुख बीयु थुति अर्थस जुरो, गढ-प्राकार ज्यास, ता साल ज्यास,... ग्वह्मन मयात, ओह्मयाके वसुत काव, खकिन चेय, पाखान पिकाव"।

७९. अंशुवर्माको हाँडिगाउँ अभिलेखमा दगुरि हिंड्थे हल्कारको उल्लेख भएको पाइन्छ– 'धावक गेच्छि-ग्जाकस्य पु. ३, प १"। यस्तै पैदल सेनाको चर्चा नरेन्द्रदेवको भंसारहिटी अभिलेखमा निम्न बमोजिम गरिएको छ–"बलगदवीर पदाति"। पैदल हिंड्ने,घामले पोलिएको र थाकेको बटुवाको उल्लेख भूपतीन्द्रमल्लको दथुफले, ठिमीको अभिलेखमा छ– "पाँथ सन्तापहन्त्री धर्म्मार्त्ता: क्लान्तदेहा: श्रमकलितमुखा दिग्विदिगभ्य: समेता:"। पैदल सेनाको वर्णन राधाकृष्ण मन्दिर-को ने. सं. ७५७ (ई. सन् १६३७) को अभिलेखमा पनि गरिएको पाइन्छ– 'येन श्रोणि भुजा प्रयाण समये पादात सैन्योच्छलद्धूलीजाल समुत्थितेन तमसा व्यो-मान्धकारीकृतम्"।

८०. सुनागुठी भृङ्गारेश्वर अभिलेखमा– 'भारानयन' र लगन शिवदेव द्वितीयको अभिलेखमा उल्लेखित 'भारिकजना:' बाट काँधमाथि भारि बोक्ने पुरानो चलनलाई प्रमाणित गदछ। धुम्बाराही उत्खननबाट प्राप्त लिच्छविकालका एउटा मृण्मय मूर्तिको दृश्यबाट पनि नोल र डालो लिई काँधमा बोक्ने प्राचीन परम्परालाई उद्घाटित गर्दछ।

८१. Dr. V. S. Agrawal, India As Known to Panini, p. 148.

८२. डा. अग्रवाल, पृ. १४८।

८३ भारहुतपट्टिकालेख निम्नप्रकारका छन्– "जेतवन अनधपेडिको देति कोटि संथतेन केता" (अनाथपिण्डक कोटि धनद्वारा जेतवन किनेर दान गर्दैछ) यो लेख चुल्लवग्ग (पृ. १५६) र जातक (१–६२–३) को निम्न लेखसंग मिल्दछ– "अनाथपिण्डिको गहपति सकटेहि हिरञ्ञं निब्बाहापेतु जेतवणं कोटिसंथारं सथरापेसि"। यहाँ अनाथपिण्डकलाई गृहपतिको सम्बोधन पलाञ्चोकको संवत् ४२५ को लिच्छविकालीन अभिलेखमा उल्लेखित 'सम्राडगृहपतेसंग तुलनीय छ। शायद पलाञ्चोक भगवतीको पादपीठ लेखका सम्राडगृहपति पनि विदेश व्यापार गर्ने एकजना ठूलो व्यापारी थिए।

८४ डा. मुकर्जी. हिन्दू सभ्यता, पृ. २६४; वासुदेव उपाध्याय, प्रा. भा. अभि., पृ. २ ३, बैलगाडाको उल्लेख एउटा चाइमान लेखमा पनि निम्नप्रकारसंग गरिएको छ "मार्गे गच्छतानामागतानां वृषभानां शेकेषु,'।

८५. पातञ्जलि भाष्य, II, ३१८।

८६. डा. अग्रवाल, पृ. १४८, पाणिनि, सेनाङ्ग II. ४.२.।

८७. Buddha Carita, edit E. J. Johnston, p. 14. 'रथांश्च गोयुक्तक संप्रयुक्तान्'।

८८. बुद्धचरित, पृ. २१ "तत: जाम्बुनद भाण्डभृयुक्त– चतुर्भिनिभृतैस्तु रङ्गै"।

८९. अंशुवर्माको नीलीशाला प्रणाली अभि – "भवतान्नीनी शाला प्रणाली कर्म परितो भितैस्माभि: लिङ्गवल षण्ढा शिवक वाहिका गन्त्री बली वर्दानाम प्रवेशेन व: प्रसाद: कृत:"।

९० लेलेको शिवदेव-अंशुवर्माको अभि. 'प्रग्रहण गोष्ठिका नाम्मा २०"।

९०क. "गिच्छिजानामिल गतिवल वाहिक गुप्त" उक्त किसिमकै वर्णन अंशुवर्माको हाँडिगाउँको संवत् ३० को अभिलेखमा पनि पाइन्छ। "धावक छेच्छिजाकस्य" यिनै अभिलेखमा उल्लिखित पंक्तिको पनि चर्चा गरौं– "अश्विक वाहिका गन्त्री' माथिको नरेन्द्रदेव र अंशुवर्माको (हाँडिगाउँको) अभिलेखहरूमा चर्चा गरिएका संस्कृतेतर शब्द "गेच्छिजा" अथवा 'गिच्छिजा' शब्दले कुनै किसिमको वाहनको अर्थ बोध गराउँछ जस्तो आभास पाइन्छ। यस शब्दका अगाडि हाँडिगाउँ अभिलेखमा अभिषेक हात्ती र अभिषेक घोडाको उल्लेख गरिएको छ जसले प्रसंगवश पनि यहाँ वाहनको चर्चा गरिएको भान हुन्छ। नरेन्द्रदेवको अभिलेखमा यस शब्दपछि 'गतिवल वाहिक' आदि उल्लेख छ जसको अर्थ "तेजगतिको वाहनको अपूरो रूपमा गरिएको भान हुन्छ। उक्त अभिलेखको अपूरो गुप्त-शब्दलाई एकपटक फेरि मूल अभिलेखसंग भिडाएर पढ्दा उक्त पंक्तिको अर्थ झन प्रष्ट हुन्थ्यो होला।

९१. केवलपुरको ध्रुवदेव जिष्णु गुप्तको अभि.– "दङ्खुट्टा रथादिकरणीय प्रतिमोचनार्थं लिङ्गवल्शोल्लादो नाम प्रवेशाम पूर्व शासनेषु ये प्रसादा:"।

९२. डि. रमण रेग्मी, मध्यकालीन नेपाल III, पृ. २४ ने. सं. ४९२ 'दार कर्मकर स्थापति भारो सभ्रातृज जगराम भारो सहितेन'। रेग्मी, III, पृ. ६८ रथकार (तच्चा) लाई पनि सरकारी अधिकृतको दर्जा दिइएको पाइन्छ (राधा कुमुद मुकर्जी, हिन्दू सभ्यता, हिन्दी अनु. पृ. ११६)।

९३. गोयुद्धको वर्णन नरेन्द्रदेवको अनन्त लिङ्गेश्वर अभिलेख ('गोयुद्ध पताकावस्तु पुराण २५') र थानकोटको भीमार्जुनदेव–जिष्णुगुप्तको संवत् ५७ को श्री अभिलेखमा गरिएको छ। गोहलको चर्चा पनि थानकोटकै अभिलेखमा निम्नप्रकारसंग गरिएको छ– "दक्षिणको लिग्रामे गोयुद्धे गोहले–गोहले यद्देयमासीत्तस्यार्धंप्रति मुक्तं"।

९४. "ततोपि हस्तिमार्गं'

९५. "संनद्धैर्ध्वरवाजि कुञ्जरशतैर न्वेमि तीर्च्वा नदीम् ।"

९६. 'वल्गद्वीरपदातिकुन्तविशिखप्रोताश्वनागाकुले
शक्त्या (न्यस्पृग्णी) यया रणमुखे संज्ञावशेषान् द्विषः ।"

('जोशिएर अघि बढेका वीर पैदल सिपाहीहरूका भाला र बागले घाइते भएका हुंदा हात्ती–घोडाहरू तर्सिएर छयाछ्यान्न भएको लडाईं-को मोर्चामा अरूको लागि लोभलाग्दो पराक्रमद्वारा शत्रुहरूलाई सखाप पारीकन'– धनवज्र, त्रिच्छवि-कालका अभिलेख, पृ. ४५९) ।

९७. भगवानलाल, सं. १९– "प्रदत्तं हयशत सहितं येन दानं तुलाख्यम् ।।"

९८. पूर्णिमा २, पृ. ५५– "प्रतित हातिखेदायात, खर्च्च-काया ।।'

९९. पूर्णिमा २, पृ. ५७ ।

१००. "विविध शकुन्त पशु · ङ्कृतयुद्धरुहः"
(विभिन्न चरा र पशुहरूको लडाईं गर्ने ठाउँ)

१०१ जयपल्लिकाग्रामे निवासोपगतान्.....साष्टादश-प्रकृतीन' । यहाँ ब्राह्मण लगायत १८ जातिका मान्छेको बसोबास भएको गाउँ भने पनि पूर्वमा त्यो आभीर (गोपालकहरू) को बस्ती थियो भन्ने करा अमरकोषबाट थाहा पाइन्छ । हुर्नुस् · A. Ghosa, Cities In Ancient India, 1973, Chapt on Units of Settlement यस्ता गाउँका नाउँका अन्तमा पल्लिका भएको एउटा अर्को बस्तीको उल्लेख हाल साल ने सं. १४० को फर्पिङ्गबाट प्राप्त ताम्रपत्रलेखमा पनि निम्न बमोजिमसंग पाइन्छ– 'नत्रैव उत्तरा-पल्लके श्री दुर्द्धिङ्ग भट्टारकस्य पुष्पछत्र गोष्ठिकानाँ'

१०२. यङ्गालहिटी अभि,– "गृहक्षेत्र गोधनादि द्रव्य," भृङ्गारेश्वर अभि.– "गृहक्षेत्र गवादिना स्वद्रव्येणैव"

१०३ "शाला प्रणाली कर्मपरितोषितैरस्माभि.....ब्रंशा मल्लपोत सूकरकराणां...मुक्त्वा'

१०४. "भवताङ कुक्कुटसूकराणां मल्लपोतानां मत्स्यानाञ्चा बाधनेन परितुष्टैरस्माभिर्भट्टाधिकरणा प्रवेशेन वः प्रसादः कृतो" ।

१०५. "पणाः प्रतिमुक्ता मल्लपोतकानामपि मर्यादा" ।

१०६. "तेस्तुङ्ग ग्रामीणानाम् लोंह चामर मृग रोम कस्तूरिका...निर्हार्य्यार्ण्यवास्य"

१०७. "चस्तुङग्राम कुटुम्बिनः . . भवतां युष्मदीयग्राम-भूमौ महती महिषीपीडेत्य तत्तत्पीडा परिजिहीर्षया परिवर्त निमित्तस्माभिरियम्भूमिः भवताङ ग्राम सन्निवेशार्थम्प्रसादीकृता' । 'यहाँ चुस्तुङ्ग गाउँका जग्गा (बाली समेत) लाई (नजिक जङ्गलबाट) अर्ना–भैंसीको बढ्ता उत्पातबाट रक्षा गर्न गाउँका चारैतिरका जग्गा समेत गाउँलाई चारैतिरबाट घेरिने (सन्निवेशार्थम्) व्यवस्था गरिएको हो, जस्तो लाग्दछ ।

१०८. वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन अभिलेखोंका अध्ययन, पृ. ७८-७९ । यस्तै अधिकृतहरूको नाउँ विजयचन्द्र-को कमौली अभि. मा पाइन्छ– वासुदेव, भारतीय– पृ. १७७ ।

१०९. वासुदेव, प्राचीन अभि. २, पृ. १५९ ।

११०. वासुदेव, प्राचीन अभि , २, पृ. १६८ ।

१११. वासुदेव, प्राचीन अभि , २, पृ. १६२ ।

११२. वासुदेव, प्राचीन अभि.; २, पृ. १९३ ।

११३. The Age of Imperial Unity, p. 598.

११४. B. N. Sharma, Social And Cultural History of Northern India; New Delhi; 1972, Chapt. on Trade and Commerce.

११५. ए. ई. ११ पृ. ४३– "अत्रेषु समस्त वणजारेषु देसी मिलित्वा"... (यहाँ सबै विदेश व्यापार गर्ने समुदाय मिलेर)

११६. वासुदेव, प्राचीन अभि., २, पृ. २२५; कपिलवस्तु (तिलौराकोटको लेखकको) उत्खननबाट अनेक

'नेगम' 'नेगमे' आदि लेखयुक्त पाको माटाका मुद्राहरू पाइएका छन् । वैशालीको उपरोक्त नेगम लेखबाट तिलौराकोटको चिनारी सम्पन्न व्यापारिक प्राचीन कपिलवस्तुको रूपमा गर्न सकिने थप प्रमाण उपलब्ध भएको छ ।

११७. वासुदेव, अभिलेख.., २, पृ. ५७; "कोटिवर्ष विषये-तन्नियुक्तक कुमारामात्य वेत्रवर्म्मणि अधिष्ठानाधिकरणञ्च नगरश्रेष्ठि धृतिपाले सार्थवाह वन्धुमित्र प्रथम कायस्थ शाम्बपाल पुरोगे सम्व्यवहरति"

११८. वासुदेव, अभिलेख, २,पृ. २८१– "पुण्डवर्द्धन भुक्तावुपरिक महाराजस्य महाराजपुत्र देवभट्टारकस्य – – कोटिवर्ष बिषये च तन्नियुक्तकेह विषयपति स्वम्भुदेवे अधिष्ठानाधिकरणम् आर्य्यनगरश्रेष्ठि रिभुपाल सार्त्थवाहस्याणुदत्त"। यस्तै बुद्धगुप्तको दामोदरपुर अभिलेखमा पनि प्रशासनिक अधिकृतको हैसियतमा सार्त्थवाहको उल्लेख छ– "नगरश्रेष्ठिरिभुपाल सार्त्थवाह वसुमित्र"– वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय अभि., २, पृ ७७ ।

११९. डा. वासुदेवशरण अग्रवाल, वामनपुराण, पृथ्वी प्रकाशन, बाराणसी ५, १९६४; Also see– Kailash Chand Jain, Ancient Cities And Towns of Rajastnan, p. 513.

१२०. धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभि., पृ ५३. 'स चाटव्यन्तरे निविष्टो गताध्वा वणिग्गणः । ततः तूणीपट्टारिणद्धभुजान्तराल मा पाण्णिलम्बि शिखिबर्हक लापधारि । कोदण्डपाणि निनदत्प्रतिरोधकानामापात दुष्प्रसहमाविरभूदनीकम् । ततो मुहुर्तबद्धायुधास्ते पराङमुखीभूताः सार्थवाहयोद्धारस्तस्करैः ।'

१२१. Kuvalayamata of Uddyotana Suri, Edit. by A. N. Upadhyaya, 1969.

१२२. A. L Basham, The Wonder That was India, 1963, p. 225.

१२३. राधाकुमुद मुकर्जी, हिन्दू सभ्यता, राजकमल प्रकाशन, १९६५, पृ. ३१४; Also see– The Age of Imperial Unity, 1968, p. 602.

१२४. यङ्गालहिटीको संवत् ६४ को अभि– "तद्द्रङ्ग चतुर्भागसीमाभ्यन्तरवर्तिनश्चौरपरदारहत्याराजद्रोहकापराधमवाप्नुयुस्तेषामेवामुनापराधेन दोषवतांयदात्मीयमेवगृहक्षेत्रगोधणादिद्रव्य (न्त) देव राजकुलभाव्यमेतद .."। यस्तै भृङ्गारेश्वरको सं. ६५ को अभिलेख चोरबारे निम्न उल्लेख छ– "चौर पारदार हत्या राजद्रोहकापराधांश्च" बज्रधरको नरेन्द्रदेवकालीन संवत् १०३ को अभि. मा पनि चोरको वर्णन छ–

"चौरपरदारहत्या सम्बन्धादि पञ्चापराधकारिणां शरीरमात्र राजकुलभाव्यन्तद्गृहक्षेत्र कलत्रादि सर्वद्रव्याव्यार्यसंघस्येत्यनेन च सम्पन्नः" ।

१२५. D. R. Regmi, M. Nepal, III, p. 50– "श्र श्रीजयस्थितिमल्ल देवसन यप्तंयाप्रधान खुंज्वींजकंहस्यं वाप्तं पीण्टा खोशीस स्याचकं भण्डार श्रीपतिस सडोहरपाटों ॥" (श्री जयस्थितिमल्लदेवले भक्तका प्रमुख चोरहरूलाई समाती मारिदिए र तिनका धन खोसी पशुपतिनाथमा चढाए) ।

१२६. "बने .. विधमिममपराधं कृत्वा प्रपलायितः कोट्टस्थानम"– पाटन मीननाथ अभि. ।

१२७. पासिल्यको अभि.– "अभिलेख्यं प्रवेशयेद् यश्च शोल्लं पञ्चापराधेन स्मारयेत" ।

१२८. बुङमतीको अभि – "दूतकश्चात्र महासर्वदण्डनायक विक्रमसेनः", विष्णुपादुकाको सं. ५१२ को अभि. मा पनि यस्तै उल्लेख छ– "सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार भौमगुप्त, फर्पिङको अभिलेखमा पनि– "महाप्रतिहार महासर्व्वदण्डनायक" को उल्लेख छ । सर्वदण्डनायक ओहदाले आज भोलिको "प्रहरी महानिरीक्षक" ओहदासंग तुलनीय छ । तर चाट–भट साधारण प्रहरी जवान हुन्थ्ये । थानकोटको सं ४२८ को अभि.– 'अचाट–भट प्रवेश्योर्थ' र ह मानढोका

को अभि. मा– 'पुरातनैर्व्वृत्तिभट' (क्रमशः 'सिपाहीहरू प्रवेश गर्न नहुने' र 'पुराना सिपाही' हरूको वर्णन गरिएको छ ।

१२९. The Age of Imperial Unity, II, p.605 'सीमाकर्मक' नाउँका अधिकारीको उल्लेख जीवितगुप्त द्वितीयको स्तम्भलेखमा पनि छ । वासुदेव, २, पृ. ८५ ।

१३०. वासुदेव उपाध्याय,प्राचीन भारतीय—, २,पृ १६२ ।

१३१. वासुदेव, प्राचीन—, २, पृ. १६८ ।

१३२ पैदल हिंडेका यस्ता बट्टाको चित्रण गर्ने दृश्य भएको पाको माटोको एउटा पट्टिका (Panel) घुम्बाराही उत्खननबाट लेखकले प्राप्त गरेको थियो । यसमा पर्वतमालाको पृष्ठभागमा काँधमा नोलको दुवै छेउमा डालो झुण्ड्याई हिंड्ने एउटा पुरुष मूर्ति छ । अगाडिको डालोमा उसको एउटा सानो बालक बसेको छ । पछाडि उसको स्वास्नी एउटा जनावरलाई डोऱ्याउँदै पछाडि–पछाडि हिंडिरहेकी छ । भृङ्गारेश्वरको भीमार्जुनदेव–विष्णुगुप्तको अभि. मा पनि भारी ओसार्ने भारियाको उल्लेख निम्न बमोजिम परेको छ–

"कशष्ठी विष्टि भारातयन"

यस्तै भरियाको उल्लेख लिच्छविकालका लगन टोल अभि. मा निम्न प्रकारसंग गरिएको छ–

"भरिकजना: पञ्च ५ व्यवसायिभिर्ग्रहीतव्या"

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले पनि १८३१ सालमा पलांचोकबाट प्रजाहरूलाई झाराको आदेश दिई आफ्ना–आफ्ना डोका र नाम्लो समेत लिई केही सामान बोकी चौडंडी षुटांगसम्म पुग्न निर्देशन दिएका थिए– "आगे पलांचोकका प्रजा झारा गरि डोका–नाम्ला समेत लिएर चदान्याले... बोकायेर पौडंडि षुटांग नपुग्याया काज अटकला"

१३३. The Age of Imperial Unity, II, p. 606.

१३४. "विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिच्छदम् ।
योगक्षेम च सम्प्रेक्ष्य वणिजां कारयेत्करम् ॥
(धनवज्र, लिच्छवि अभि., पृ. ९८) ।

१३५. "स्थरुद्रङ्गे — मत्स्योपक्रयङ्कृत्वा प्रतिनिवर्त्तमाना नामेकस्य—शुल्कापह्नासेन काष्ठिकामत्स्य भारके एकस्मिंश्च (ताम्रि) क पणत्रयञ्च—" ।

१३६. भटुवाल र टिस्टुङ्गको अंशुवर्माको संवत् ३१ को अभि.– "पश्चिमद्वार प्रतिबद्ध विषयपति तदायुक्तक शौल्किकगौल्मिका... —लोह चामर मृगरोम कस्तूरिकाकृत ताम्रभाण्डायन्...शुल्क तापनादि–यथादेयम्प्रतिमुक्तमेवं '

१३७. The Age of Imperial Unity, II, p. 605.

१३८क. गोपालराज वंशावली (४१क) मा पनि बाटो कर–को उल्लेख गरिएको पाइन्छ– "प्रजायाके हेस्यकं विल रोवप्रति दम्म ६ सारविलदम्म ३ छेखाप्रति दम्म ४" ।

१३८. "मार्गद्रङ्गादिभङ्गं च तदा सर्वत्रसोऽकरोत्
बद्ध्वाधिकारिणः शुल्कं गृहणताकारि राजवत् ।
तेन स्वनाम्ना भाण्डेषु द्रङ्गे सिन्दूर मुद्रणम् ।
(धनवज्र, लिच्छवि अभि , पृ. २१८) ।

१३९. "शङ्करीय नगरीम्प्रतियाता शुल्कहारिषु विधिःसुर–
निष्टम् ॥
यो बधी-पयि तुरूष्कनरेशान्तस्य ."

१४०. छमकुटीमार्गस्ततः पश्चिमाभिमुखेन परिक्रम्योत्तरा–मुखमनुसृत्य पोन्दिमण्डपिका समीपेन...मार्गानु–सारेण विड्वोचामण्डपि पश्चिमेयकुस्ततो..... – स्वाभिकार्तिक . करगोष्ठिभूमेः ।" यी बाहेक उक्त अभिलेखमा– "मानेश्वरराजाङ्गणाली दक्षिणेन प्रेक्षणमण्डपी" (मानेश्वर राजाको आंगनको दक्षिणी भागमा रहेको नाटचशाला) को पनि चर्चा गरिएको छ । नाटचशालाको उल्लेख भारतीय अभिलेखहरूमा पनि निम्न बमोजिम गरिएको पाइन्छ– "अभिनव निष्पन्न प्रेक्षा सभामण्डप"– (समरसिंहदेवको जालोर अभि. E, I. Vol. XI, p. 55.); नाटचशालालाई 'नटमण्डप' पनि भन्ने चलन थियो– हेर्नुस, V.Upadhyaya, The Socio–Religious Condition of North India, p. 279. श्री उपाध्यायको विचारमा मध्यकालीन भारतीय

मन्दिरहरूमा चार भाग हुन्थे– गर्भगृह, जगमोहन, नटमण्डप र भोगमन्दिर (Also see– P. Brown, Indian Architecture, p. 123).

१४०. मण्डपिकालाई भंसार अड्डाको रूपमा वर्णन गरि– एका भारतीय अभिलेखहरू निम्न बमोजिमका छन्–"मण्डपिकायां वस्तु मगं प्रति पाइला २" (मण्डपिका(भंसार अड्डा)मा वस्तुमाथि प्रत्येक मनमा एक पैला (कर) तिर्नु पर्दथ्यो)–ए.ई. ११, पृ. ६२ र ६७; अर्को अभिलेखमा पनि यस प्रकारको वर्णन छ– "मण्डपिकोत्पत्तिधनाद्त्ता षट् प्रत्यहं दम्माः" (गोदामभित्र सामान राख्न र बिक्री गर्ने बेला छ द्रम मण्डपिकाले कर लिन्थ्यो)– ए.ई.१. पृ ११४.

१४२. D. C. Sircar, Indian Epigraphy, p. 365. (हिरहदगल्लि ताम्रपत्रका आधारमा अविकृतको सो नाउँ उल्लेख गरिएको हो)। आचार्य कौटिल्य यसलाई "शुल्काध्यक्ष" भन्दछन्– (वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन अभि., प. ८०) लिच्छविकालका अभिलेख (भट्टशाल र टिस्टुङ्ग)मा यिनलाई "शौल्किक" भनिएको छ।

१४३. नेपालबाट धेरै संख्यामा कुषाण मुद्रा पाइएका छन्, यो क्रम अहिले पनि जारी छ। नेपाली मुद्रा श्री वाल्सलाई नेपालस्थित ब्रिटिश रेजिडेन्टले अनेक कुषाण मुद्रा पठाइदिएका कुरा उनले आफ्नो पुस्तक (E. H Walsh, The Coinage of Nepal) मा उल्लेख गरेका छन्। यौधेय गणस्य जयः' शब्दाङ्कित यौधेयगण (पंजाबका एउटा शक्तिशाली गणराज्य) को एउटा मुद्रा श्री हरिराम जोशीले काठमाडौंबाटै सङ्कलन गरी प्रकाशन गराएका छन् (श्री हरिराम जोशी, उत्तर प्राचीन मुद्रा पृ. २२८ र संगैको उक्त मुद्राका फोटोप्लेट) हालै देउपाटन इलाकामा चांदीका पंचमार्क मुद्रा पाइएका छन्। श्री एलेक्सजेंडर कनिंघमका मतमा चांदीका यी पंच–मार्क मुद्रा ४५० ई. पूर्वदेखि कुषाणकालका राजा हुविष्कका समय (१५० ई. सन्) सम्म प्रचलित थियो (A. Cunningham, Coins of Ancient India, 1963, p. 55). चाँदी का पंचमार्क मुद्रा भेडियारी (विराटनगर–रानी–भन्दा २ मील दक्षिणमा) र तिलौराकोट (प्राचीन कपिलवस्तु) बाट ३००–२०० ई. पूर्व कालका तहबाट उत्खननको सिलसिलामा भेटिएका छन्।

श्री कनिंघमले कर्नल वारेन्द्वारा काश्मीर-बाट एकसय सैंतीस (१३७) थान, तीनथान बनारसबाट, र बीसथान मुद्रा बोधगयाका स्तूप र बजारबाट प्राप्त गरेका थिए। काश्मीरबाट प्राप्त मुद्राहरू वाणिज्य व्यापारको सिलसिलामा नेपाल–बाट लिच्छविकालमा काश्मीर गएको होला। यस बाहेकका मुद्राहरू हिन्दु र बौद्ध तीर्थयात्रीहरूले त्यसबखत बनारस र बौधगया लगे होलान्। यसले पनि लिच्छविकालमा नेपाल र भारतका विभिन्न शहरहरूका प्रशस्त आवागमनको प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ। श्री कनिंघमको पनि यही मत छ, हेर्नुस्– A Cunningham, Coins of Ancient India, p. 114–115

१४४. ज्ञानेश्वरको अभि.– "बहिर्गतानाञ्च देहिनां धनिक-मनुष्यैरपि ...।"

१४५. सिकुवहीको अभि.– "बहिर्देशाद्दक्षिणायां राजपुत्र वज्ररथाग्नो ..... आसीत्तदगोत्रजेनैकेन याश्च वाग्वत्या मणिमत्याश्च सन्धिदेशे मातरः स्थापितौ।

१४६. यागबहाल अभि.–"बहिर्देशगमनादि सर्वविष्टिरहितो"

१४७. जयदेवको पशुपति अभि.– "मौखरिकुल श्रीवर्म्म चूडामणि..... श्री भोगवर्म्मोद्भवा। दौहित्री मगधाधिपस्य महतः श्रयादित्यसेनस्य या ब्रूढा .. श्री वत्सदेव्यादरात् राजा श्री जयदेव इत्यवगतः श्री वत्सदेव्यात्मजः। गौडोड्रादिकलिङ्ग कोसल–पति श्रीहर्षदेवात्मजाः। देवीराज्यमती –– भगदत्त राजकुलजा लक्ष्मीरिव चतुर्भुजा॥"

१४८. गोपालवंशावली, ३६ ख– "स. ३६४...खंडाधार गुंस डोयलासन बल्यं धाहु याङ तलब्बण्डथेंङा द्वल आहु रामसिंह राजा सकटकं, चोछें जगत्त्रम भाटो धान्हु सडव।"

२६ख– 'सम्बच्छर चारिसय नव॥ पुन तिर-हुतिया प्रविष्टः"

३६ख– "लिस्यवेङव चण्डेश्वर कोत्र कपाठ भङ
वोनाप्यायात कोया" ।

१४९. डि. र. रेग्मी, IV, पृ. १११– "महाविहार नगर– राजकुमारी श्रीश्री अनन्तप्रियादेवी भगवतीपुर देशया राजा .... श्री कीर्तिनारायण, थ्वयात पुत्रि राजकन्या श्रीश्री लालमतिदेवी सोह्म महारानी पनि–जयप्रतापमल्ल देवस पत्नी...।"

१५०. धर्मस्वामीबारे विशेष परिचयका लागि हेर्नुस्, लेखकको 'तेह्रौ शताब्दिको नेपालबारे भिक्षु धर्मस्वामीको वयान', नेपाल, पृ. २३०–२३३, त्रि. वि. सांस्कृतिक परिषद्, काठमाडौं, २०२२.

१५१. AIOC, 22nd Gauhati Session (1965, Presidential Address; p 13; Also– Kailash Chand Jain, Ancient Cities And Towns of Rajasthan, p. 513.

भारतको उत्तरापथको उल्लेख अनेक भारतीय अभिलेखहरूमा गरिएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ–

खारवेलको हाथीगुम्फालेख– "उत्तरापथ राजानो मागधानं च विपुलं भयं जनेतो ।" (वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय अभि., २, पृ. ४)

रुद्रदामनको गिरनार शिलालेखमा दक्षिणराजपथको चित्रण निम्नप्रकारसंग गरिएको छ– "दक्षिणापथ पतेस्सातकर्णीद्विरपि नीर्व्याजमवजीत्यावजीत्य", (वासुदेव, २, पृ. ४५); दक्षिणपथबारे समुद्रगुप्तको प्रयागस्तम्भमा पनि निम्न बमोजिमसंग चर्चा गरिएको छ– "सर्व्वदक्षिणापथ राजग्रहण मोक्षानुग्रह", (वासुदेव, २; पृ. ४८)। यी भारतीय बाटाहरूद्वारा नै नेपालको मालसामान भारत बाहिरका देश, अरबसम्म पनि पुग्दथे ।

१५२. गोपालराज वंशावली, ४६क–ख– "स ४४६ माघ शुदि ३ तिरहुतिः हरसिंहु राजासन मिथ्लासनता सत्रगढ़ीटो ढीलिसतुरकयाके वङरायतमोनारपं थमुग्गुमनयाङवस्यं शिमरावन गप्तभङ्गचाङ तिरहुतिया राजा महारथ आदिन समस्त वडंङ व्यसन– वङ्खटों ग्वलछिनोलिन्दुं बिर वरः ग्वलछिनो राजगाम द्वलखा धारे वंग्व । टिपाटस राजा हरिशिहटो शिक थ्वसकायना महाथवना उभयवंधियंढ्रा कूलनज्वोंङ विफंग्व राजगामयामग्री भारो धायान समस्तधन कासन ।।"

गोपा. वं. ४७क– "स ४५२ मार्ग शिर शुदि १२ चंदनऐस्वरन राजगाकाया दिन ।।" (संवत् ४४२, १३२६ ई. सन्) मा तिरहुतका राजा हरिशिहलाई दिल्लीका तुर्कराजा (गयासुद्दीन तुगलक) आई सिमरावनगढलाई भङ्ग गरे । तिरहुतिया राजा मन्त्री आदि सबै भागे । यसै भागदौडको क्रममा राजगाउँ र दोलखा पुगे । तिनपाटनमा राजा हरिसिंहदेवको मृत्यु भयो । राजगाउँको माझिभारोले उनका छोरा, मन्त्री समेत सारा परिवारलाई बन्दी बनाई उनका सारा धन लिए । उनका भारदारमध्ये कोही उनका तर्फबाट मद्दत माग्न आए । संवत् ४५२ मार्ग शुदि १२ का दिन चंदेश्वरले राजगाउँ कब्जा गरे । श्री उतेन्द्र ठाकुर (Hist. of Mithica, p. 287 मा) हरिसिंहदेव १३२४ ई. सन्मा पहाडतिर लागेका थिए भनी लेखेका छन् ।

१५३. भटुआल र टिस्टुङ्ग अभि.– "स्वस्ति नेपालेभ्यः–... कुण्ड शुल्क तापनाधिकृतान्पुरतः कृत्वा पश्चिमद्वार प्रतिबद्ध विषयपति तदायुक्तक शौल्किक गौल्मिकादीङ कुशलमाभाष्य समाज्ञापयति विदितम्भवतु भवतां यथास्माभिरेषां तेस्तुङ्ग ग्रामीणानाम् लोह चामर मृगरोम कस्तूरिका कृतताम्रभाण्डान्य निर्हार्य्यण्यवास्य तदन्य द्रव्याव्यादायोपक्रयार्थमितो निर्गच्छताम्प्रसाद्धयोपक्रयश्चान्तः प्रतिशतां शुल्क तापनादि यथादेयम्प्रतिमुक्तमेवं वेदिभिः" ।

१५४. L. Petech, A study on the Chronicles of Ladakha, 1939, Calcutta, pp. 48–49. ।

१५५. Sylvain Levi, Le Nepal, Eng. trans. Kaiser Library, p: 191.

१५६. Levi, Le Nepal, p, 200.

१५७. Levi, Le Nepal, p 161.

१५८. शिवदेव द्वि. को लगनटोल अभि.– "भोट्ट विष्टि-

हतो: प्रतिवर्षं भारिकजना: पञ्च ५ व्यवसायिभि–ग्रहीतव्या:''।

१५९. Perceval London, Nepal, Vol. I, pp. 37–39; Also, cf. Annals, XXXV, pp. 118-119; त्यहाँ उल्लेखित मतन राजा उक्त समयमा राजा नभै बनेपाली शक्तिशाली भारदार मदनरामवर्द्धन र उनका छोरा शक्तिसिंहराम होलान्। बनेपा, काठमाडौं–ह्लासाका माझमा रहेको र त्यहाँ र तत्कालीन नेपालको राजनीतिमा मदनरामवर्द्धनहरूको निकै प्रभाव भएको हुनाले चीनका दूतले उनलाई नै यहाँका राजा ठानी उनीसंग सम्पर्क स्थापित गरी फर्केका होलान् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। यहाँ मदनरामवर्द्धनको अभिलेखहरूमा उल्लेखित केही अंश प्रस्तुत गरिन्छ। इटुँबहालको ने. सं. ५०२ को लेख– ''वैश्यवंशावतार ... महामन्त्री श्रीमदनैकरामवर्द्धन... । मदनरामसुत सौम्य मदनरूपप्रभासित: ॥ श्री शक्तिसिंहरामोसौ शोभने भुवि राजते ।'' बनेपाको सूर्यमूर्तिको पादलेख, ने. संवत् ५१४– ''श्रीमत् श्रीजयसिंहराम राज्ञ–स्यानुज श्रीमद् श्रीमदनरामया पालितौ श्रीवणिका-पुरीस्थाने।''

नालाको ने. संवत् ५२७ को अभि.–श्रीश्री शिव–शिङ्गरामरायस एकछत्र ॥ कनेष्ट अमात्य श्रीश्री शक्तीशिङ्गरामस्य उभयस्य विजयराज ॥'' माथि–का यी अभिलेखहरूको दृष्टांत दिने कारण के हो भने, केही विद्वान् (Dr. U. Thakur, Hist. of Mithila, pp. 286–287) ले मदनराम र उनका छोरा शक्तिसिंहरामलाई मति–सिंह र श्यामसिंहका नाउँले उल्लेख गरेका छन्। श्री ठाकुरले उनलाई हरिसिंहदेव (कर्णाटकी राजा) का उत्तराधिकारी भनी घोषणा गरेका छन्, जुन साँचो होइन । गोपालराजवंशावली (४९ ख) मा नेपाल आएका कर्णाटकी राजकुमारलाई 'तिर–हुतिया जगत्सिंह कुमर' र केशर पुस्तकालयको वंशावली (१३) मा 'कर्णाटव (म्) शिज श्री-ज(ग)तसिंहदेव' भनिएको छ। भक्तपुर दरबारमा रूद्रमल्लको शरणागत भई पसेकी देवलदेवीले (हरिसिंहदेवकी रानी) पछि आफ्ना छोरा जगत्सिंहसंग नायकदेवीको विहा गराई यहाँ महत्त्वपूर्ण राजनैतिक स्थान ओगटेकी थिइन्।

१६०. Levi, pp 157–58.

प्राचीन तमसूक ताडपत्र

शङ्करमान राजवंशी

ने. सं. ७८५

परिचय -

मध्यपुरी हितिफुसि टोलमा बस्ने उफलसिं भारोले ऐजन टोलमा बस्ने लंसि भारोलाई घरजग्गा बेचबिखन गरेको यो ताडपत्र हो । उक्त जग्गाको चार किल्लामा मार्गधाराको नाम परेको छ । सो जग्गा प्रमाणित गरि-दिएको सिलबन्दी माटोको छाप लागेको छ । छापको वरिपरि श्रीश्री जयजगत्प्रकाश मल्ल भन्ने नाम अङ्कित छ । छापको बीचमा खड्ग चिन्ह र त्यसको दायाँबायाँ चन्द्र अक्षर अङ्कित छन् ।

मूल-

१) श्रेयोऽस्तु ।। सम्वत ७८५ आषादशुक्ल खस्तम्याया-न्तिथौ श्रीमध्यपुरिस्थाने हितिफुसितोलकाधिवासिन ग्राहाक लंसिङ भारोकस्य नाम्ना शकासांत स्वतोलकै वास्तव्यं धार्ण्यक उफलसिङ भारोकस्य नाम्नेन शुकियं शुभुज्यमानिकं गृहेमंदरे स्मिनः प्रदेशे नासिकस्य गृहेण पश्चिमतः मार्गसिमायां उत्तलतः धारारुमेण पूर्व्वत नासिकस्य गृहेण दखिणतश्चः एतमध्य हितिफुसितोल-मण्डरा

२) नयंता गृहे रामसंज्ञकं तस्य वंवा चोवान जिमनिकु १२ अंगुरिपिय ४ यंवोगोवोन ह्रसकुत्या ७ × अंगुरिखु ६ एक नाल थंन क्वारिविन सहितः तत गृहे मार्गधारा पूर्व्व स्वसिमा परिभोगं तत गृहे जथा देशकार प्रवत मानस्तथा संचाल्लाधेर्ण सुवर्ण्ण-मुरे मादाय क्रयविक्रयं स्वाधिनेन क्रयन विक्रयतं भवति यद्यस्यां देविक राजिक व्याघात पदेन तदा धार्ण्यकेन स्वयं

३) पलिस्व धनिमं अत पत्रार्थे दृष्टसाक्षि खपोया तेकन-सिङ भारो हाकु ख्वारभारो एद्रसि दुवार मानसि दुवार दंदपानि वंदे उखा दुवार दशहरि कर्मिनायक रिखित कायस्थ लह्ममुनि ।। शुभ ।।

अनुवाद-

कल्याण होस् । ने. सं. ७८५ आषाड शुक्ल षष्ठी तिथिमा श्री मध्यपुरिस्थानको हितिफुसि टोलमा बस्ने ग्राहक लंसि भारोको नाममा सोही टोलमा बस्ने ऋणी उफलसि भारो भन्नेले आफ्नो भोगको गृहमण्डल प्रदेशमा रहेको नासिको घरदेखि पश्चिम मार्गसीमादेखि उत्तर धारा-रुमदेखि पूर्व नासिकै घरदेखि दक्षिण यति बीचको हिति-फुसि टोल मण्डलदेखि दक्षिण राम भन्नेको घरमा लम्बाइ १२ हात ४ अंगुल, चौडाइ साढेसात हात ६ अंगुल एकनाले माथि-तल-पछाडि समेत गरी त्यस घरमा मार्गधारापूर्व आफ्नो सीमासम्म भोग चलन गर्ने त्यस घरको देशकाल चसन अनुसार उचित मूल्य लिएर बेचबिखन गर्ने हक

बमोजिम बेचबिखन भयो । यदि यसमा दैविक राजिक बाधा परेमा ऋणीले स्वयं व्यहोर्नुपर्छ । यस पत्रका दृष्टसाक्षी भक्तपुरका तेकनसिंह भ रो, हाकुखवार भारो, एन्द्रसि दुवार, मानसि दुवार, दण्डपानि वंदे, उखा दुवार, दशहरि कर्मीनायक लेखक कायस्थ लह्लमुनि । शुभ ।

ने. सं. ७८७

परिचय–

मध्यपुरी हितिफुसि टोलमा बस्ने हरिराम भावोले ऐजन टोलमा बस्ने गोतियार मनोभोरसि भावोलाई जग्गा बेचबिखन गरिदिएको यो ताडपत्र हो । यस जग्गाको चार किल्लामा मार्गधाराको नाम आएको छ । उक्त जग्गा प्रमाणित गरिदिएको सिलबन्दी माटोको छाप लागेको छ । उक्त छापमा वरिपरि श्रीश्रीजयजगत्प्रकाश मल्ल भनी नाम उल्लेख गरेको छ । छापको बीचमा खड्गचित्र र त्यसको दायाँ बायाँ चन्द्र अक्षर अङ्कित छन् ।

मूल–

१) श्रीयोऽस्तु ।। सम्वत ७८७ श्यरावनशुक्ल तोतेस्वतिथ श्रीमध्येपुरिस्थाने हितिफुसितोरकाध्यवासिन ग्राहाक मनो भोरसिंह भावो नेह्म वुवाकायकस्य नाम्नाशकाशान्त स्वत्वलकं वातब्यं धार्नक हरिराम भावो स्वह्म फुकिज-कस्य नाम्नेन शुक्रियं स्वभुर्ज्यमानिकं गृहे वातिकाप्रदेशे ग्राहाकस्य भुमेन पश्चिमतः ग्राहा एन्द्रसिकस्य भुमेन उर्तरतः एन्द्रसिदेवसिनेह्मकस्य भुमेन पूर्व्वतः मूल मार्गन दखिनतश्च एतन्मध्ये हितिफुसिटोर गृहे वातिफाराम संज्ञकं तस्य

२) वंओयोओन जिमनिकुत्या १२ × जंखाङ्यओयो ओन ह्लयकु ७० अंगुरि पिय ४ वंओयो ओन जिमछकु ११ अंगुरिच्या ८ येताक्षेया कुरंषराछे दाने मजातासं दव तत गृहे वातिका मार्गधारा पुव स्वसिमापरिभोगं तत जथादेशकार प्रवस्तमान तथा संचावाधेन शुवर्न–मुरे मादाय क्रयविक्रय स्वाधिनेन क्रयन विक्रीयतं भवति यदेस्या दैविक राजिक व्याघात परेन तदा धार्नकेन स्वयं परिस्वधनियं अत पत्राथ दृष्ट साखि षयो

३) या दशवति कारो तवध्यक भारो काशिराज भारो मानसि दुवार एन्द्रसि दुवार दन्दपानि वन्दे उखा दुवार दशभरि कुमि सहशराम कुमि मान भारो लिखित कायस्थ सिद्धिसि । शुभ।।

अनुवाद–

कल्याण होस् । ने. सं. ७८७ श्रावणशुक्ल.. तिथिमा श्री मध्यपुरिस्थानमा हितिफुसि टोलमा बस्ने ग्राहक मनोहरसिंह भावो दुइ बाबुछोराको नाममा सोही टोलमा बस्ने ऋणी हरिराम भावो आदि ३ जना फुकीबाट आफूले भोग चलन गरिराखेको घरवारी ग्राहकको जग्गादेखि पश्चिम ग्राहक एन्द्रसिको जग्गादेखि उत्तर एन्द्रसि देवसि २ जनाको जग्गादेखि पूर्व मूल बाटोदेखि दक्षिण यति बीचमा हितिफुसि टोलको घरवारी बगैंचा चौडाइ साढे ७ हात लम्बाइ ७० हात ४ अंगुल, लमाइमा ११ हात ८ अंगुल यतिभित्र घर बनाउन नपाउने त्यो वारी मार्गधारापूर्व आफ्नो सीमासम्म भोग चलन गर्ने देशकाल चलन अनुसार उचित मूल्य लिएर बेचबिखन गर्ने हक बमोजिम बेचबिखन भयो । यदि यसमा दैविक राजिक बाधा परेमा त्यसबेला ऋणीले व्यहोर्नुपर्छ । यस पत्रका दृष्टसाक्षी षयोका दशवति भारो तवध्यक भारो काशिराज भारो मानसि दुवार एन्द्रसि दुवार दण्डपाणि वंदे उखा दुवार दशभरि कुर्मी सहसराम कुर्मी मान भारो लेखक कायस्थ सिद्धिसि । शुभ ।

ने. सं. ८१०

परिचय–

ललितपुरका राजा योगनरेन्द्र मल्लले ल. पु. त्यागल ज्वालछननी बस्ने तक्षकार लक्ष्मण सारोलाई दु दु नामक घरपाताल निगाह गरिदिएको यो ताडपत्र हो । यसमा प्रमाणित गरिदिएको सिलबन्दी माटोको छाप लागेको छ । छापमा श्रीयोग नाम अङ्कित छ । साक्षी श्री बोधमल्ल कुह्मरलाई राखिएको छ । लेखक राजदैवज्ञ मोतिराज छन् ।

मूल–

१) स्वस्ति ।। श्री माणीग्लाधिपति श्रीश्री जयजोगनरेन्द्र मल्लदेव प्रभु ठाकुरसन त्याग्ल ज्वालछेननियौता दुंदु गृह निवासी ग्राहक श्रीं तक्षकार लक्ष्मन भारो नाम्ने प्रसादी कृतं तत्रैव त्याग्ल ज्वालछेननि यौता दुंदु पाताल नाम प्रदेशे रामचन्द्र भारोस भूम्याष्पश्चिमतः मार्गेणोत्तरतः ग्राहकस्य गृहेण पूर्व्वतः कृष्णराम भारोस प्राकार ओ रामचन्द्र भारोस गृह ओ

२) द्वयो सीमाया दक्षिणतश्च एतत्मध्ये मार्गेणोत्तरप्रवेश दक्षिणाभिमुख तत्पाताल भूखा छि त्या १ × तद्भूम्यां यथा नगरकार प्रवर्तमानेन सुवर्ण्ण पुष्प मालार्घं प्रढौकृत मोहोरटंका षुय ६० आदाय स्वाधिनावर्तकं न्यायन क्रीविक्रीण प्रसादारपा जुरो अत्र पत्रार्थं दृष्ट–साक्षि श्री बोध मल्ल कुह्मरजुस सम्वत् ८१० श्रावण शुक्ल द्वितीयायान्तिथौ श्री राजदैवज्ञ मो

३) तिराजेन लिखितं एतभ्दूम्यां यथोचित्मूल्य प्रढौकयित्वा सिद्धपत्रमिदं ।। शुभं ।।

अनुवाद–

कल्याण । श्री माणिग्लका अधिपति (ललितपुरका राजा) श्रीश्री जययोगनरेन्द्रमल्ल देव प्रभु ठाकुरबाट त्यागल ज्वालछेननी पश्चिम दुंदु गृहमा बस्ने ग्राहक श्री तक्षकार लक्ष्मण भारोको नाममा निगाह भएको त्यही त्यागल ज्वालछेननीको दुंदुपाताल भन्ने ठाउँमा रामचन्द्र भारोको जग्गादेखि पश्चिम बाटोदेखि उत्तर ग्राहकको घरदेखि पूर्व कृष्णराम भारोको परखाल र रामचन्द्र भारोको घर दुइ सीमानादेखि दक्षिण यस बीचमा बाटोदेखि उत्तर प्रवेश गर्ने दक्षिणाभिमुख त्यस पाताल भूमिको घर साढे एक खा त्यस भूखा देशकालको चलन अनुसार सुनको भाउ बमोजिम उचित मूल्य चढाएको मोहर टंका ६० लिएर आफ्नो हक न्याय बमोजिम बेचबिखन निगाह भयो । यस पत्रका दृष्टसाक्षी बोधमल्ल कुह्मर ने. सं. ८१० श्रावणशुक्ल द्वितीया तिथिमा राजदैवज्ञ मोतीराजले लेखेको यस भूमिमा उचित मूल्य चढाएर पास गरेको पत्र हो शुभम्

ने. सं. ८१२

परिचय–

भक्तपुरका राजा जयजितामित्रमल्लले मध्यपुरी हितिफुसि टोलमा बस्ने मनोहलसिलाई खेत निगाह गरिदिएको यो ताडपत्र हो । उक्त खेतको नाम तचहलिबु भनिएको छ । सो खेत राजक्षेत्रकै आसपासको भन्ने कुरा दिइएको चार किल्लाबाट देखिन्छ । यस पत्रमा साक्षी राजमाता पद्मावती देवी पनि छन् । यस पत्रलाई प्रमाणित गरिदिएको सीलबन्दी माटोको छाप लागेको छ । उक्त छापको बीचमा खड्गचित्र र त्यसको अगल-बगलमा श्रीश्री जयजितामित्रमल्ल नाम अङ्कित छन् ।

मूल–

१) स्वस्ति ।। श्रीश्री सुमतिजयजितामित्रमल्लदेव प्रभु ठाकुलशन प्रशादालपा स्थानस्य उत्तल दीश प्रदेस्यः श्रीश्री राजकुल क्षेत्रेण पश्चिमतः उत्तलतः पूर्व्वतः दक्षिणतश्च एतन्मध्ये धरामालवृक्षेत्रनामसंज्ञकं तस्य क्षत्राङ्क एकरोपनिकं रोवछि १ भुय श्रीश्री राजक्षत्रेन पश्चिमतः चितुकस्य क्षत्रेण उत्तलतः श्रीश्री राजक्षत्रण पूर्श्वतः

२) दक्षिणतश्च एतन्मध्ये तचहलिवुत्रिकर्खनिकं कर्खश्च ३ भुय श्रीश्री राजक्षेत्रेण पश्चिमतः उत्तलतः पूर्व्वतः दक्षिणतश्च एतन्मध्ये कलिवंवु कर्खश्च ३ तत क्षत्र यथा देशकाल प्रवत्तमानस्तथा संचारार्घेन सुवर्णपुष्पमा रार्घ प्रढौकितमादाय क्रयविक्रय स्वाधिनेन क्रयन विक्रीयतं भवति श्री मध्येपुलि..... तिफुसिटोल गृहाधिवासि

३) मनहोलसि ध्वज्य नम्नेन प्रशादीकृतं अत्र पत्रार्थ दृष्ट–साक्षि माता श्रीश्री पद्मावतिदेवी प्रमान भागिराम भारो लिखित कायस्थ सूर्य्यसिंह ।। सम्वत् ८१२ कात्तिकशुदी द्वादश्यां तिथौ शुभः ।।

अनुवाद–

कल्याण होस् । श्रीश्री सुमति जयजितामित्रमल्ल–

देव प्रभु ठाकुरबाट निगाह भएको स्थानदेखि उत्तरतिर श्रीश्री राजकुल क्षेत्रदेखि पश्चिम, उत्तर, पूर्व,दक्षिण यस बीचमा पन घरामालवुक्षेत्र नामको खेत रोपनी १ फेरि राजक्षेत्रदेखि पश्चिम चितुको क्षेत्रदेखि उत्तर श्रीराजक्षेत्रदेखि पूर्व दक्षिण यस बीचमा पर्ने तचहलिखेत ३ कर्ष फेरि श्रीराजक्षेत्रदेखि पश्चिम, उत्तर, पूर्व, दक्षिण यस बीचको कलिवं खेत कर्ष ३ यी खेत देशकालको चलन अनुसार सुनको भाउ अनुसार चढाएको उचित दस्तूर लिएर बेचबिखनको हक अनुसार बेचबिखन भयो । श्री मध्यपुरि हितिफुसि टोलको घरमा बस्ने मनहोलसि ध्वज्युको नाममा निगाह भयो । यस पत्रका दृष्टसाक्षी माता श्रीश्री पद्मावतीदेवी प्रमान भागिराम भारो लेखक कायस्थ सूर्यसिंह । ने. सं. ८१२ कार्तिकशुदि द्वादशी तिथि शुभः ।

ने. सं. ८१७

परिचय–

भक्तपुर इलाका मध्यपुरी हितिफुसि टोलमा बस्ने देवमान भावोले ऐजन टोलमा बस्ने मनहोलसि ध्वमज्येलाई दहवु नामक खेत बेचबिखन गरिदिएको यो ताडपत्र हो । यस पत्रमा दिइएको चार किल्लामा धलसीमा भन्ने ठाउँको नाम पनि परेको छ । यहाँ साक्षी बस्नेहरूमा दुवाल वुंभडि भावो कायस्थ जाति छन् । यस पत्रमा सीलबन्दी माटोको छाप छैन । सो छाप फुटेर हराइसकेको छ ।

मूल–

१) श्रेयोऽस्तु ।। सम्वत ८१७ श्रावणशुक्ल अस्तम्यायान्तिथौ श्री मध्यपुरिस्थाने हितिफुसितोलकाधिवासिन ग्राहाक मनहोलसि ध्वमज्ये नेह्म वुवा काय कस्य नाम्ना सकासात: स्वत्वलदाकै वास्तव्यं धार्ण्णक देवमान भावकस्य नाम्नेण शुक्रियं शुभुज्यमानिकं थानस्य वामिवे दिश प्रदेशे नवमिसिकस्य क्षेत्रेन पश्चिमत: धलसिमायां उत्तलत:

२) ग्राहाकस्य क्षेत्रेन पूर्व्वत: दषिनतश्च एतमध्य दहवु क्षेत्र नाम संज्ञकं तस्य क्षेत्राङ्क तिनिकर्ष स्व ३ नैलते दिश व्वाकन सहित: तत क्षेत्र यथा देशकाल प्रवर्तमानशस्तथा संचाराघेर्ण्ण शुवर्ण्ण मुरेमादाय क्रय विक्लियस्वाधिनेण क्रियन विक्रियतं भवति यद्यस्या देविकराजिक व्याघात परेन तदा धार्नकेन स्वयं परिस्वधनियं अत्र पत्राथे दृष्ट

३) साक्षी देविसि दुवार मधुकलसिंह दुवाल उखा दुवाल छत्रसिंह दुवाल शिवहरि दुवाल शुखिकस्त वुभंदि देवराम वुभंदि सिवराम वुभंदिर दायित यदराम भावो रिखित कायस्थ दल ।। शुभ ।।

अनुवाद–

कल्याण होस् । ने. सं. ८१७ श्रावणशुक्ल अष्टमी तिथिमा मध्यपुरिस्थानमा हितिफुसि टोलमा बस्ने ग्राहक मनहोलसि ध्वंज्ये दुइ बाबुछोराको नाममा सोही टोलमा बस्ने ऋणी देवमान भावोबाट आफ्नो भोगको थानदेखि वायव्य दिशातिर नवमीसिको खेतदेखि पश्चिम धलसीमादेखि उत्तर ग्राहकको खेतदेखि पूर्व दक्षिण यस बीचको दहवु नामको खेत कर्ष ३ त्यस दिशाको डयाङ समेत त्यस खेतको देशकालको चलन अनुसार उचित मूल्य लिएर बेचबिखन गर्ने हक बमोजिम बेचबिखन भयो । यदि यसमा दैविक राजिक वाधा परेमा त्यसबेला ऋणीले स्वयं व्यहोर्नुपर्छ । यस पत्रका दृष्टसाक्षी देवीसि दुवाल मधुकलसि दुवाल उखा दुवाल छत्रसिंह दुवाल शिवहरि दुवाल शुखिकस्त वुंभंदि देवराम वुंभंदि शिवराम वुंभंदिर दायित यदराम भावो, लेखक कायस्थ दल । शुभ ।

ने. सं. ८३१

परिचय–

भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्लले मध्यपुरी हितिफुसि टोलमा बस्ने मनधर भन्नेलाई लाडोलवोहारिक्षेत्र नामक खेत निगाह गरिदिएको यो ताडपत्र हो । यस पत्रमा प्रमाणित गरिदिएको सीलबन्दी माटोको छाप लागेको छ । उक्त छापको बीचमा त्रिशूलचित्र र त्यसको अगलबगलमा श्रीश्री भूपतीन्द्रमल्ल नाम अङ्कित गरिएको छ । साक्षी बस्नेहरूमा राजमाता लालमती र अरू प्रधानाङ्ग तथा लेखक दैवज्ञ छन् ।

मूल–

१) स्वस्ति ।। श्रीश्री जय भूपतीन्द्र मल्लदेवप्रभु थाकुलसन प्रसादालंका स्थानस्य पश्चिमदिश प्रदेशे मार्ग्गात्पश्चिमतः उत्तरतः ग्राहकस्य क्षेत्रात्पूर्व्वतः मार्ग्गाद्दक्षिणतश्च एतन्मध्य लादोल वोहारि क्षत्र संज्ञकं तत्क्षत्राङ्क एकरोपणिकं रोव छि १ ततः

२) क्षत्र यथा देशकाल प्रवर्त्तमाणस्तथा संचाराघेंण सुवर्ण्ण पुष्पमालार्घ प्रढौकिक मादाय क्रयविक्रय स्वाधिनेन क्रयेण विक्रीयतं भवति ।। श्रीमध्यपुरि स्थाने हितिफुसटोल गृहाधिवासिन मनधरनाम्ने प्रसादि-कृतं अत्र पत्रार्थे दृष्टसाक्षि माता श्री

३) श्रीलालमतीदेवी प्रधानाङ्ग हाकु लिखिति दैवज्ञ वालकृष्णः ।। सं. ८३१ ज्येष्ठवदि ५ शुभं ।।

अनुवाद–

कल्याण । श्रीश्री जय भूपतीन्द्रमल्लदेव प्रभु ठाकुल-बाट निगाह भएको स्थानदेखि पश्चिम प्रदेशमा बाटोदेखि पश्चिम उत्तर ग्राहकको खेतदेखि पूर्व बाटोदेखि दक्षिण यस बीचको लादोलवोहारिक्षेत्र नाम भएको खेत रोपनी १ त्यस खेतको देशकाल चलन अनुसार चढाएको सुनको भाउ बमोजिम दस्तूर लिएर बेचबिखन गर्ने हक अनुसार बेच-बिखन भयो । श्री मध्यपुरि स्थानमा हितिफुसि टोलमा बस्ने मनधर भन्नेलाई निगाह भयो । यस पत्रका दृष्टसाक्षी माता श्रीश्री लालमतीदेवी प्रधानाङ्ग हाकु लेखक दैवज्ञ वालकृष्णः । ने. सं. ८३१ ज्येष्ठवदि ५ शुभम् ।

गाम्नाङ् कुश वितांका अंशीयारको वण्डा–पत्र

होमप्रसाद "गृहस्थी"

नेपालको वर्तमान राजनीतिक विभाजन अनुसार पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र सगरमाथा अञ्चल ओखलढुङ्गा जिल्लाको सदरमुकामदेखि करीब १२।१३ कोश उत्तर पूर्व गाम्नाङ गाउँ पञ्चायत छ । त्यस गाउँ पञ्चायतको थुप्रै भूभाग कुश वितांका नामले प्रख्यात थियो । त्यस कुश वितांका वितांवार कृष्णलाल पाध्या भट्टराई, षडानन्द पाध्या भट्टराई, भूपाल पाध्या भट्टराई र रामलाल पाध्या भट्टराईहरूले आफ्नो मौजा भाग लगाई १९४१ सालमा वण्डापत्र गरेको कागज फेला परेको हुँदा राष्ट्रिय इतिहास निर्माणका सन्दर्भमा यसले पनि केही भूमिका खेल्न सक्ने भएकाले प्राप्त पत्रलाई मूल पाठ सहित प्रस्तुत गरिएको हो ।

श्री

लीषीतं तिल्पूँ गामनां कुश्वीर्तांका अंसी

लीषीतं तिल्पूँ गामनां कुशीर्तांका अंसी कृस्नलाल पाध्याँ षडानं ३ पाध्याँ भुपालपाध्याँ भटराई आग्ये यो वीर्ता जगा ४ वावा वाज्येका ४ अंस गरी झगडाको स्मेत् साल सालको लगां खर्च सोही दरले वेहोर्नुं पर्डा पट्टीको भाई छवीलाल पाध्याँको वारेस्मेत आफना मद्दामा स्मेत स्ही छाप गरी जग्गा समाइ चा रामलाल पाध्या भट्टराई नझन लाग्या २७ साल अघीका खर्च मध्य रामलाल पट्टो मोरु १३०।।४।। षडा नंद पाध्या यही मोरु १५५। ४।। म भुपाल पाध्या पट्टो ३८ साल अघीको मोरु १५५।।४।। जमाँ मोरु ४४१।। ऽ=।। नीज रामलालले बुझाउनु पर्नें र सो साल अघीको बुझाई सकेको २६५।४।। हाल २७ साल पछीको नीज पट्टी तिर्नुं पर्नें कृस्नलाल पाध्याँ पट्टो मोरु १५०। अडानंद पाध्या पट्टी मोरु ३००। सवै जमा मोरु १००७।।४।। मा नीज रामलाल पाध्याँ पट्टीबाट लाई असु. भै सकेको २६५।। कट्टा गरी बाकी २७ साल ३८ षोनीया बमोजीं अघीका नीजले हामी लाई बुझाउँनु पर्नें पट्टी पणी जमा मोरु ४४१।। ऽ=।। माफ मीनाहा गरी दिर्ज्यूं हाल २७ पछी ४१ साल तक ३ पट्टीको जमा मोरु ३००। मा येही तपसील वमोजींको जगा मध्ये भोग वाधा गरी तिमीवाट लीयाका छौं कवजावाट रुपैंज्याँ तिरेका वर्ष याममा थैली बुझी ली जगा छोडी दीउँला सो तपसीलको तिमीबाट हालका ३००। सये रुपैंज्याँमा भोग वाधा गरी लीयाको जगा अनेत्र बेचीई र पुर्वीया कवोल नगर्ज्यौ भन्या २७।३८ साल अघी को तिमीलाई माफ मीनाहा दीयाका ३ पट्टीको जमा मोरु ४४१।।४।। स्मेत हामी पट्टी पट्टीलाई तमसुकमा फारिया वमोजीं बुझाउँनु भनी ४ भागको १ भाग जगा तपसीलमा लेषी रोजढ छाडी. गरी वंडा पत्र लेषी नीज रामलाल पाध्यालाई संपी दीर्ज्यूं

तपसील

रामु लाल पाध्याको घर वारी र हावुपाध्यो समेत भटर-
राईको घर वारी स्मेत घडेरी— १
सेतु पाध्याँको र धाङग्रेको घर वारी र कृस्नलालपाध्या

सीत सट्टा लीयाको ज्यामीरे वोटे घर वारी— १
भैसे नाल पुर्नको सावोकको वीहोंटोषेत् मुरि — ।१०
तल्ला भैसेको सीतं ऐ मुरि— ।२
मुल्पानी पाथी ऐ मुरि— ।१
आग्ने पानी वारी पारी नरेगज नौरथापा को ऐ मुरि— ।१०
सेतुले कमायाको सीमल वोटे श्वारो गछत्रि वाहेक— ।१
रामलालको सीमल ढाड वारी— १
सेतु पाध्याँको सींम्ले सीह्रान ढार्ड वारी— १
छोटेफेदी वाहेक चीलाउने वोटेका पद्मलाल पाध्याँका वारीका तल्ला डील ते छौ भनी वंका गुनी षोरीया सीमल वोटे पाषो स्मेत वं— १
दले फेदी काले षत्रीको सावीक वारी— १
षाल्टे र नसेरको घर्वारि युमि को ग्रैन्हो स्मेत घर वारी— १
धन मां को त्तोकटी व्याड वाहेक घर वारी र ग हत्ती मनीको वीन्हौटो वाहेक कोडार स्मेत १
नीज धन मां को डाडो षंड वीरौटो मुरि— ।२
दारी वस्नेत चंद्रवीर षत्रीको गुरु वारी माथीको षंड वीन्हौटो डाडो षंड मुरी— ५
लोहकील पट्टीको पल्लो डाडो चीरा श्वारो— १
धारा पानी मौला मनी घा जगतेले कोदो रोपेको पाटो १
टारी कै दले वीन्होटो मुरि— ।२
ढाड षत्री षडका २ को घर वारी — १

कालेको सींले हाल खायाको वारी अगौटे— १
हस्ते मगरको घर वारि ढाड बारी स्मेत— १
गजवीर थापाको घर माथीको ठुलो पाटो र गोबर्धं पाटो वाहेक नीज गजवीर घर्वारी र वालेका वाटाको पाटा उं भो नीज वालेको बारी स्मेत घर्वारी र गहत्ती मनी तेछेत्तर्छ स्मेत— १
ईन्द्रजीतको घर्वारीको माटो र आलेका घरवारीको पाटो स्मेत— १
आग्रे पानी सनेको र वर्रा वारी गहत्ती मनी चाई चाईरे स्मेतको वारी— १
आलेको डुडे वारी वाहादुरेको स्मेत वारी — १
डाडावारी पुछार स्मेको आधी सुवेडी पट्टी ऐ— १
ऐ माथी षंड साजे वारी पट्टी १ चीरो छाडी माझ ऐ— १
ऐ सीन्हामा ठुलो कुरो चुचे ढुंगो उंत्तर पट्टीको वारी — १
तेर्छे ग्रैन्हावारी गल्ली माथी दोश्रो भाग वारी - १
मननीधी पाध्याँको आधी डाडा पट्टी र रामे दलेले कमायाको षट्के पर्तीको आधी स्मेत— १
भलेवं डाडा परी मेक्षें जाने वाटा मनी षोलासंम्म — १
भरे रुंटा षोल्सावारी चोक टिवं — १
वध् पाध्याँका पुराना घडेरीबाट तेर्छों जाने वाटा उं भौषाषुरे डाडा वरी माथील्ला वाटा मनीको वं— १
मतानी फुपैको साज वोटे वीन्हौटो मुरी— १।१०

ईति सम्वत् १९४१ साल कार्तिक सुदी ८ रोज २ अस्तु

ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ

श्रीदुर्गाज्यू सहाय

श्री ईन्दीवरेश्वरमहादेव

श्रीवज्याज्यू

श्रीवुवाज्यू

श्रीफुफुज्यू

४.

स्वस्तिश्रीगिरिजार चक्रचूडामणि नरनारायणे त्यादि विविध विरुदावली विराजमान मानोन्नत श्रीमन्महाजाधिराज श्रीश्रीश्रीमहाराज राजेन्द्र विक्रमसाह वहादुर सम्सेर जङ्ग–देवानां सदा समरविजयिनाम्‌ ‥‥–‥‥

आगेइन्दीवर जोशीके सम्वत् १८७४ साल मिती मार्गशुदि १ रोज ३ का दिन - १ का वार्षिक श्राद्धमा हाम्रा वाहुलीवाट संकल्प भयाका षेतमध्ये षेता ६० तस्को सरह वमोजिमको घडचारी समेत औ एसै साल एषै मीती १ का वार्षीक श्राद्धमा ‥ र का वाहुलीबाट संकल्प भयाका षेतमध्ये षेतमुरी । ४० तस्को सन्ह वमोजिमको घडचारी र औ किर्तिपुरका अम्वल नैकाप भंज्याङ्मनी डोलच्छी गठडोल षेत देवालय पौवा धारो बनाउनानिमीत्य वक्स्याको मुरी ।१४ समेत वित्तां वितलप् गरी वक्स्याको तिम्रा तर्फवाट तिमीले नैकापमा स्थापना–गर्‍याका - ३‥‥ का नित्यनैमित्य पुजा र पौवा देवालय हिटी पोषरीका संभार मर्मत गर्नाकन संकल्प गरी – ३‥‥ लाइ गुठि चल्हायाको मोहर ताम्वापत्र गरी वक्स्यौ तस–मध्ये मछिगाउँका अम्वलमध्ये अफलषेतमुरी ।२२ तस्को साँध पूर्व दक्षिण पश्चिम – ४ - कावित्तांको आलीसाध–लुहकील उत्तर तिसिडोल षोलाको डील साध लुहकिल दफे वपि झुलषेतमुरी ।३३ तस्को साध पूर्व पश्चिम उत्तर रैंकर आलीसाध लुहकील दक्षिण वाटोसाध लुहकिल दफे भुटि पासीषेतमुरी । २२ तस्को साध पूर्व उत्तर वाटोसाध लुहकील दक्षिण पश्चिम रैकर आलिसाध लुहकील दफे भुटि-पासीषेतमुरी । १६।१० तस्को साध पूर्व रैकर काल्लोसाध लुहकिल दक्षिण वाटोसाध लुहकिल पश्चिम मुलवाटोसाध लुहकिल उत्तर रैकरषेतको आलीसाध लुहकिल दफे ग्वाको भुटिपासीषेतमुरी । ६।१० । घडचारी पाषाका साटो पानी षेत दिदा डेढो घटाईमुरी । ३।१५ तस्को साध पूर्व षोलसो साध लुहकिल दक्षिण रैकर आलीसाध लुहकिल पश्चिम रैकर काल्लोसाध लुहकिल उत्तर वाटोसाध लुहकिल दफे वपीझुलषेतमुरी ।७।११।५ तस्को साध पूर्व रैकर काल्लो-साध लुहकिल दक्षिण पश्चिम उत्तर वाटोसाध लुहकिल डोलछीको पुछार मुरी । २ तस्को साध पूर्व दक्षिण मुल-वाटो साध लुहकिल पश्चिम उत्तर आफ्ना वित्तांको साध लुहकिल औ नैकाप भज्याङ्मनि डोलछि गठडोल षेतमुरी ।१४ तस्को साध पूर्व पश्चिम उत्तर पुरानु आफ्नु वितांसाध लुहकिल दक्षिण वाटोसाध लुहकिल ई सवै सिमानाभित्र षेत एक मुरी चौदह घडचारी पाषाको साटो पानी षेत दिदा डेढो घटाई पानी षेत मुरी तेह्र पाथी छौ माना पाचको तपसिल वमोजीम षेतका वाली धिउषानीका आमदानीले लेषीया वमोजीमका पर्वपर्व र नीत्यनैमित्य पुजालाइ चाहिन्या सराजाम पुजा गर्न्या पुजहारी ब्राह्मण १ गुठि षेतको तरदुद तल्लास गराई कुत धान गहुं घिउषानी गैरह तहसील गरी चाहिन्या षर्च लाई विक्रि षरिद गर्न्या पुजा गैह्रको सराजाम पुर्‍याउन्या गुठियार जना २ देवालय पोषरी पौवा हिटीको झारुवढारुगर्न्या १ पौवामा वस्न्या जना १ समेत–लाई लेषियावमोजिम षानगी एसै आम्दनीमा षाई... ३... को टहल आफु आफुलाई लाग्याको एकचित्त गरी रुज्जू भै गर्नु इ पाच जनाका झारा वेठवेगार उंघाउनी पघार्उनी

समेत माफ सुठियारले वर्षदिनको नित्य नैमीत्य पूजा गैंह्र चाहिन्या सराजाम समैमा षरीद गरी लेष्या माफीक कत्ति नघटाई लाउनु साल पुग्यापछि गुठियारले आमदनी षर्च वुझाई बाँकी रह्याको भलामानिस साछि राषी राखी वहिमा लेषा जगेरा राषनु लेष्यावमोजिमका सराजाम घटाइ लोभ लालचमा पस्या पंचमहापातक लाग्ला यथोक्त गरी काज गर्नामा पस्या पंचमहाजज्ञको पुन्य होला यो षेत संकल्प हुँदा संकल्पवाक्य पह्न्या प्रोहित यदुनाथ पंडित अर्ज्याल पानी हानी हालन्या काजी वषतवारसिंह थापा साथ लाउन्या सधियार गणपति पंथ ब्राह्मण टोलको डगोल नायक षटनल तेसै टोलको मैनसि मछिगाउको द्वाच्या देवी नारान् नाइक्या महिन्द्रसि थरि कालिवकस रिजाल श्रीवल्लभ सिग्डयाल राधा वल्लव भगगौलो कालु जैसी भला मानीस हरिपदा वाले सिग्डयाल श्रीकृष्ण नाइक्या महान्नारान् नाइक्या नंद्या भागीराम वोसी माउल्या मोहि थानकोटको भाजु नारान्कृ तिपुरको जैसी गोकुलानन्द जगतमनि देउकोटा सिवसर्न देउकोटा हिरामनि पनेरु निसान चन्द्रसि थापा निलाम्बर रीजाल चन्द्रवर दाहाल अनिधर पाध्या धर्म्मानन्द पनेरु कालु पनेरु धनवीर षवास भगतवीर गुरु अम्बरसि कुवर वहिदार राधाकृष्ण वजगाजी ग्यानु जैसी रेग्मी——

तपसिल

ज्माषेत घडचारीको साटो पानी षेतसमेत १।२७।६।५ मध्ये डांलछि गठडोल मुरी १६ हिटीपोषरी वनाई वाकीरह्याको देवालय पौवा हिटी पोषरीका झाडु वढारु गर्न्याके वाकी षेत १।११।६।५ को कुत धान गहुँ घ्युषानी

धानमुरी —	४५।१०
गहुँमुरी —	५।
घिउषानी रुपैया —	३।।।

धान चावलषर्चके धानमुरी —	२१।३।५
वर्षप्रति ज्येष्ट कृष्ण अष्टमीका दिन वर्षवंधन पुजाके धानपथि —	।७।२
पुजाके अक्षेता गैंहके धानपाथी —	।१।.
श्रीगणेशके चावल टपरी १ के माना १ के धान माना —	।।२
मृत्युंजयमार्क डेयादि अष्टचिरंजीवीके धानमाना —	।।४
धान टपरी १ के माना —	।।२
चावल टपरी १ के चावलमाना १ के धान	।।२

अक्षेता के चावलमाना आधा के धानमाना	।।१
इन्दीवरेश्वरका पुजाके अक्षताके चावल माना ।। के धानमाना —	।।१

होमके धानपाथी —	।६।२
रेषीके पिठो चावलमाना १ के धानमाना —	।।२
गोलफु राषन्या टपरी चारके धानपाथी	।१।.
चावल टपरी ४ के माना ४ के धानपाथी	।१।.
चरुके चावलमाना २ के धानमाना —	।।४
पूर्णपात्रके चावलमाना १ के धानमाना	।।२
चरुके धानमाना	।।४
अक्षेताके चावलमाना १ के धानमाना —	।।२
ब्राह्मण चारके सिधा चावलपाथी १ के धानपा.	।२।.
पात गासन्याके सिधा चावलमामा २ के धानमा	।।४

नित्ये पूजाकन वर्ष १ के अक्षेता चावलपाथी ।४।४ के धानपाथी —	।९।.
वाह्र मैह्नाका १२ पौर्णिमासीका पूजा १२ के धानपाथी —	।३।४
अक्षेता चावलमाना २ के धानमाना —	।।४
रुद्रि गर्न्या ब्राह्मणके सीधा चावलमाना १२ के धान	।३।.

श्रावण मैह्नाका पूजाके धानपाथी	।१।१
अक्षेता चावलमाना आधाके धानमाना —	।।१
ब्राह्मण चारके षिर भोजनके चावलमाना २ के धान —	।।४
पात गासन्या र काम गर्न्या टहलुवाके सिधा चावलमाना २ के धानमाना	।।४

शिवरात्रिका पूजाके धानमुरी	२।०।२
अक्षेता चावलमाना १ के धानमाना	।।२

शिवरात्रिका भोलीवेर ब्राह्मण संन्यासी अतीत अभ्यागतके सिधा चावलमुरी १। के धानमुरी २।०।.

पूजाहाराके सिधा रोजीन्ना चावलमाना १ को दरले वर्ष १ के चावलमुरी ४।१० के धानमुरी ६।०। देवालय पौवा सतल हीटी पोषरी पौवा पोषरीको सह्यार गर्य्या चिताईदार पानी वोकन्या पानी षुवाउँन्याके वर्ष १ के धानमुरी — ४।.। गुठियार जना २ के धानमुरी पाँच— ५।.। चावल फल्दा घटति हीसावको धानपाथीं ।२।४

वाकी धानमुरी २४।६।३ के दर पाथी तेह्र १३ का हिसावले रुपैया ३७।=।।१ घिउषानी रुपैया ३।.। ज्मा रुपैया — ४१=।।१

तेमध्ये नगदि साराजाम गैह्र षरीदके ज्मा रुपैया ४१=।।१

४१/।।१

वर्षव्रति ज्येष्ठवदि ८ रोज वर्षवंधनपूजा १ के ५।।.

धूपादि सामागृ के ऽ=।

धूपकके——ऽ। सिंदुर तोज्ञा २ के ऽ.।. नैवद्यके ऽ=।.

कपुरकेशरीके ऽ.। दिपके वत्ती चिराके ऽ.। अवीरके ऽ.।

दिपभिजावनाघृतके ऽ.। फुल र दुवो के — ऽ.।.

श्रीगणेणपूजाके ऽ— ।

लालवस्त्र २ के- ऽ— भेटाके — ऽ।.

जनैजोर १ के-ऽ.२ सुपारी २ र पानके — ऽ २

पुण्यहवाचनके — ऽ=२

पैसा चारके-ऽ— वस्त्र ४ के ऽ=सुपारी गोटा ४ के ऽ.२

मृत्यूंजयमार्कंडेयादि अष्ट चिरंजीवी पूजाके — ।।।=।।३

तांम्वाको कलस १ के ।०	तांवाको दिप्पो १ के	ऽ—
कर्मपात्र—१ के ।०	ततांवाको थाली १ के	ऽ—
कलसके वस्त्र २ के ऽ—	पंचरत्नपोका १ के	ऽ.।
सुपारीगोटा ४ के ऽ.२	जनैजोर—१ के—	ऽ.२
देवताका वस्त्र २ के—ऽ—।।	सर्वौषधिके	ऽ.२
पंचपल्लव के ऽ.।—	पानके	ऽ.१
भेटी ऽ— सप्तमत्पूका ल्याउन्या के		ऽ.।

पोटली वाधनाके धागो रेसम वस्त्रको टुकुरा १ निमका पात गोकुलधूप दुवो गौलोचन कुम्कुम् सर्षुं वेसारके ऽ.।. ३ ..का पूजावीसेषसामगृके १ = १

पंचामृतकन गाइको दुद नरिवल १ के ऽ=

दहीधृतमहचीनीके ऽ. वेलपत्र के — ऽ ।।

रुद्री आवर्त १ के दछिणा ऽ— जनैजोर १ के — ऽ।

पूजाहाराके धोती रुमाल — वत्तीवालना तेलके ऽ.।

कपरा हात १ के—।।= सुपारी २ र पानके ऽ.२

वस्त्र २ के हात ४ के = भेटी के — ऽ—

होमका सामगृके २।।।= ।३

गोलपु ४ के — ऽ.।।	घिउपाउ ३ के		।.
दाउरा भारी १ के-ऽ—।।.	माटाका पाला पाच ५ के —		ऽ.१
जौमाना १ के — ऽ.।२	पंचपल्लवके —		ऽ..
कालातीलमाना ।। के— ऽ.।।	कुसके —		ऽ.।
धागो र वेसार के— ऽ.।	दिवोवालना तेलमाना ।। के		ऽ.।।।
सुपारी गोटा १६ के ऽ.।।	षिपट के —		ऽ.।
कासाका कटौरा १ के ऽ—	धोतीचिराकपरा के —		।.
आज्यविक्षण के — ऽ.।..	जज्ञे द्रव्यके		ऽ=
पूर्णपात्र के— ऽ.।।	पातसिनकाके —		ऽ—
पताका— २ के— ।	ब्राह्मण ४ के दक्षिणा		।।=

पताकामा चित्रकार वृषव लेषन्याके ऽ— कर्मगराउँन्या ब्राह्मण १ के — ।.

वास २ के — ऽ— ब्राह्मण ३ के ।=

कपरा हात २ के ऽ=

ताम्वाको प्रणीता १ के = मेधाके — =

तांवाको प्रोक्षणी १ के = सिधाके दालमाना १ के ऽ.।।

तांवाको आज्यस्थाली १ के। = तांवाको चरुस्थाली १ के ऽ=

घिउ नुन वेसार दही तर्कारीके ब्राह्मण ४ का सीधाके ।

नित्येपुजाके वर्ष १ को साराजामके ८।।=१

श्रीषण्ड नैमीत्य पुजालाई समेतके सेर १ के — १

रक्तचन्दन नैमीत्य पुजालाई समेतके सेर ।। के ।=

गोकुलधूप के ।=१ ठुनागीरुमाल २ के =

फुलके ।।। ज्मा — ।—१

साजविहानका वत्ती नीराजन भीजावनाके र १५।१५ दिनमा देवताका अंगमाला वनाके घ्यु धार्नी १।।. के रु — १।।
साजविहान वत्तीवालनाके तेलमाना १८ के १।।
वत्ती चिराथान १२ के — १।।।—/
नैवेद्यके सकर धार्नि ३ के ।।। घृत धार्नि ।।के रु ।। ज्मा रु. — १।.

वान्ह मैह्लाको वान्ह पौर्णमासीका पूजा साराजाम १२ के — २ ≡ ।२
पंचामृतके—ऽ ≡ ।।। सुपारीगोटा २४ के ऽ.।।। सींदुरके ऽ.।।।
केसरिके— ऽ ।।। कपूरके — ऽ.।।।० पान के— ऽ ।।।
नैवेद्यके—ऽ—= वस्त्र १२ के ज्ञात १२ के ।= भेंटी के—ऽ ≡
धूपद्वीपके— ऽ.।।। रुद्री आव्रित १२ के ।।. फुलके — ऽ.।२
वत्तिवालनातेलमाना १ के — ऽ—।।.
रुद्री गर्न्या ब्राह्मणके सीधा भाग १२ दाल नुन घिउवेसारके — ऽ ≡

श्रावण मैह्लाका पूजा— १ के — २।=२
पूजासामग्रीके — ।.।२
पंचामृतके — ऽ ।।२
सिंदुरके — ऽ.२ सुपारीके — ऽ १ पान के — ऽ.१
धुपके— ऽ.१ दिपके · ऽ १ नैवेद्यके— ऽ.।
कपूरके— ऽ.२ केसरिके— ऽ.२ विल्वपत्रके— ऽ.।
जनैजोर १ के— ऽ.१ फुलके— ऽ.२ भेंटीके— ऽ.।.
दिपभिजाउनाधृतके— ऽ.२
दियोवालनातेलक ऽ.। वस्त्रके पैसा— ऽ.।.
रुद्रि आव्रोत १ के दक्षिणा आना ऽ—

ब्राह्मण चारके षीररोटी भोजनके— २ -।।।
दुधके— ।. चिनीपाव ३ के— ।. घिवसेर १ के ।—।
अटापाथी १ के ऽ ≡ दाउरा भारी १ के ऽ= पातके— ऽ.।।
दक्षितकारीनुनतेलवेसारके ऽ ≡ ब्राह्मण चारके दक्षिणा .।।.

कार्तिक मैह्लामा देवालय सतल पौवा हीटी पर्खालका चनौटमा सपेदिफिराउनाके चूनमसाला मोलर कालीगढके षर्च मजुरीस्मेत ३ पूजाहाराके पाषी मोल रु— १।।
शिवरात्रीका पूजा सामग्रीके — ७।। ≡
प्रहर चारका पूजाका साराजाम भाग ४ के— १। ≡ ।।

पंचामृत ५ के — ऽ ≡ ।।. वस्त्र २ के — ऽ=
रुद्रि आवर्त ११ के दक्षिणा ।। ≡ भेंटी के ऽ=
दियो वालना तेलमाना १ के ऽ—।।. फुल के — ऽ=
वेलपत्र त्याउन्याके— ऽ=
सिन्दुर के ऽ.। कपूरके ऽ.२ केसरिके ऽ २ सुपारी गौटा ४ के ऽ,२ पान के ऽ.२ धूप के ऽ.२ दिपके दिपभिजावनाधृतके ऽ.२ नैवेद्यके ऽ.।। चूवा के ऽ.२ फुलेलके ऽ.। अवीर के ऽ.। ज्मा पैसा — ऽ-=।

दिपमाला ५४ वालनाके — ४ ≡
माटाका पाला ५४ के ऽ— वत्तीचोरा कपराके =.
तेल षरीदके रु— २।।. आगोवाल्न दाउरा भारी ३ के ।=
वाति वालन्याहरूको षाना षर्च — ।।।.

शिवरात्रिका भोलिवेर ब्राह्मण संन्यासी अतीत अभ्यागत के सिधा षर्च — २ऽ.।।
दालपाथी २।। के— ।।= नुनमाना ३ के — ।.।।।
वेसारमाना २ के — ऽ— घिउ धार्नि १ के — १
पात के — ऽ—

वैशाषकृष्ण अमावस्याका दिन सर्वत षुवाउँना के — ६।—
सकर धार्नि २० के रु ५ मरीच अलैचीमसालाके ।।=
सर्वतछान्न्या रुमाल १ के ऽ— आगोवालनादाउँरा के ऽ=
सर्वत षुवाउन्या र पानी वोकन्याहरूके षाना षर्च रु ।।

वैशाख ज्येष्ठ दुई मैह्ला श्रीदेवताके जलधारा चर्हाउँना के— ।।—
माटाका घडा १ के — नालुपाटका दोरी २ के — ऽ.।।
जलवोकन्या ब्राह्मणके दक्षिणा — ।।.

पुजहाराके सिधाको दाल नुन बदे वर्ष १ के— ३
दालपाथी ६ के रु— १ नुनमाना १२ के रु— १

पौवामा पानी वोकनाके घडामोल के ।=

देवालय पाटो पौवा सतल हिटो पोषरी पर्षाल विग्रचा भत्क्या चूह्यामा बनाउनालाई र दैवाधि पन्याका समैमा गुठि चलाउना समेतलाई जगेरा गुठि षेतको हिर्उंडया वाला सालबसाल गहु मुरी पाच — ५।०
गुठियारले गुठिषेतको दै दस्तुर चार्दा मठेकी दाउरा दसैंका टिकाको दस्तुर स्मेत षानु

ABOUT THE AUTHORS

Mr. Janak Lal Sharma	– Director General a.i. Department of Archaeology, H. M. G. Nepal.
Mr. John Sanday	– B. Arch., A. R. I. B. A. Project Adviser
Mr. Tara Nanda Mishra	– Excavation Officer, Department of Archaeology, H. M. G. Nepal.
	H. M. G. Nepal.
Mr. Shankar Man Rajvanshi	– Editor, National Archives (Department of Archaeology) H. M. G. Nepal.
Mr. Hom Prasad 'Grihasthi'	– Research Scholar, Nepal.

'प्राचीन नेपाल' का निमित्त प्राग्–इतिहास तथा पुरातत्त्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, नृतत्त्वशास्त्र, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तथा प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयका सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ । प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हो ।

महानिर्देशक
पुरातत्त्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art, anthropology and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of our work are invited to 'Ancient Nepal'.

The contribution should be concise and well documented, and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the editor or the Department of Archaeology.

Photographs and illustartions (line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and on one side of the paper only sent to:–

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal.